

МИТА ЦЕНИЋ

као издавач социјалистичких листова
80-тих година у Београду

Димитрије Ценић је рођен 17/29. септембра 1851. године у Београду,¹ у породици која је припадала вишим хијерархијским слојевима друштва. Отац му је био државни службеник, једно време срески начелник. Мати — сестра Јеремије Станојевића, дугогодишњег саветника, попечитеља правосуђа и просвете, рођака кнеза Александра Караборђевића. Стриц му је Борђе Ценић, угледни правник, виши судија, министар правде, председник владе, председник Државног савета. Са 18 година уписао се, 1869, на правни одсек Велике школе.² Убрзо је напустио права у Београду и отишао, у другој половини 1870. у Русију да студира медицину.³ Током зиме 1871. враћа се у Београд да би ту наставио школовање. Следеће, 1872. године да би избегао војну службу, напушта Србију и прелази у Земун.

Немирног духа, стално у покрету, жељан да сазна што више о свету који га окружује, Мита Ценић се већ у раној младости удаљио од конзервативног породичног амбијента, пришао првим кружоцима реформатора и револуционара. Усвојио је социјалистичка начела под утицајем пет година старијег Светозара Марковића. Сарађивао је у социјалистичком *Раденику*.⁴ Растурао је социјалистичке списе, летке, листове, брошуре. Одржавао је везе са групом србијанских емиграната у Аустро-Угарској и са војвођанским напредним омладинцима у Земуну и Новом Саду. Земунска полиција увела га је, маја 1872, у картотеку

опасних „јужнословенских“ и „социјалистичких“ агитатора. На себе је обратио пажњу због растурања брошуре „Четири чланка“ (од Бакуњина, Ласала, Митрова и Консидерана). Као превратничког елемента, власти су га протерале из Земунa, крајем маја, и он је покушао да се настани у Новом Саду. И одатле је прогнан, 20. јуна 1872.⁵ Из Аустро-Угарске отишао је у Француску са намером да у Паризу студира медицину. Међутим, октобра 1873, француска полиција га ухапси под оптужбом да је припремао атентат против кнеза Михаила, који је тада боравио у Паризу. После вишенедељног затвора протеран је из Француске, одакле је отпутовао у Швајцарску, а затим у Енглеску. У Србију се вратио јуна 1874. године.⁶

Чим је Ценић прешао српску границу полиција је почела да мотри на његово кретање. Када је на предлог напредног шабачког адвоката Јована Миљковића-Алавантића прешао у Шабач да му помогне у издавању једног социјалистичког листа, он је заједно са Алавантићем ухапшен због „припремања завере против постојећег стања“, 3. септембра 1874. Суд га је осудио на осам година робије у тешким оковима. (Алавантић је осуђен на десет година заточења.)⁷

Све до 1877. Ценић је издржавао казну, под суровим околностима, у оковима у подземним казаматима и тамничким радионицама у Београду. Ту је изгубио здравље, оболевши од туберкулозе. Пре-

◀ Сл. 1 — Димитрије Ценић

ма Ценићевим аутобиографским исказима живот у том „паклу“ је изгледао овако: „Да је сиромах Омир имао прилике да дође у ову црну пећину, у којој сијасет почађаних окованих људи као сенке иду тамо амо, нешто кују, дељу, туку, а све за туђ рачун — он доиста не би морао силазити у вулкане те тражити богу грома циклопе. Но њему би се морале и идеје променити — подземни живот не изгледа онако како је Ментор показао Телемаку ни онако како га је Данте у његовом „Паклу“ представио. Онолико поезије под земљом нема; тамо се плаче и јадује, нариче и кука, трпи се и мучи врло прозаички, без форме, без ритма и без везе. Систематичан и

непрестани јад огугла се, а далеко је страшнији онај на прекид; кад чекаш удар горе је но кад си га већ примио и његову жестину осетио.“⁸

Почетком јануара 1877. Ценића ослободише окова. Са робије је пуштен 3. јуна 1880. пошто је на мајчину молбу помилован. Првог фебруара 1879. године, Ценић је из тамнице написао једно писмо Јовану Ристићу, тада председнику владе, са молбом за помиловање. Због тога су га касније политички противници често нападали, претећи јавно, у новинама, да ће писмо обелоданити и тако открити његово издајничко „полтронство“. Сам Ценић је у својим успоменама изнео да је после дугог узалудног

Уверење.

Копије Друштва Јулијана Ерџевића
 Београда на основу собних списа уверења,
 свакога Копије о њиме и њиховим породицама,
 уверења да је Копије Јулијана Ерџевића
 Средскиг Касарника, може бити како
 одржавајући, тако и недржавног стања
 на земљи.

№ 18.
 17. Фебруара 1866 год.

Уверење
 Председника
 Друштва Јулијана Ерџевића

Да се уверења
 одржавају
 М. М. М. М.

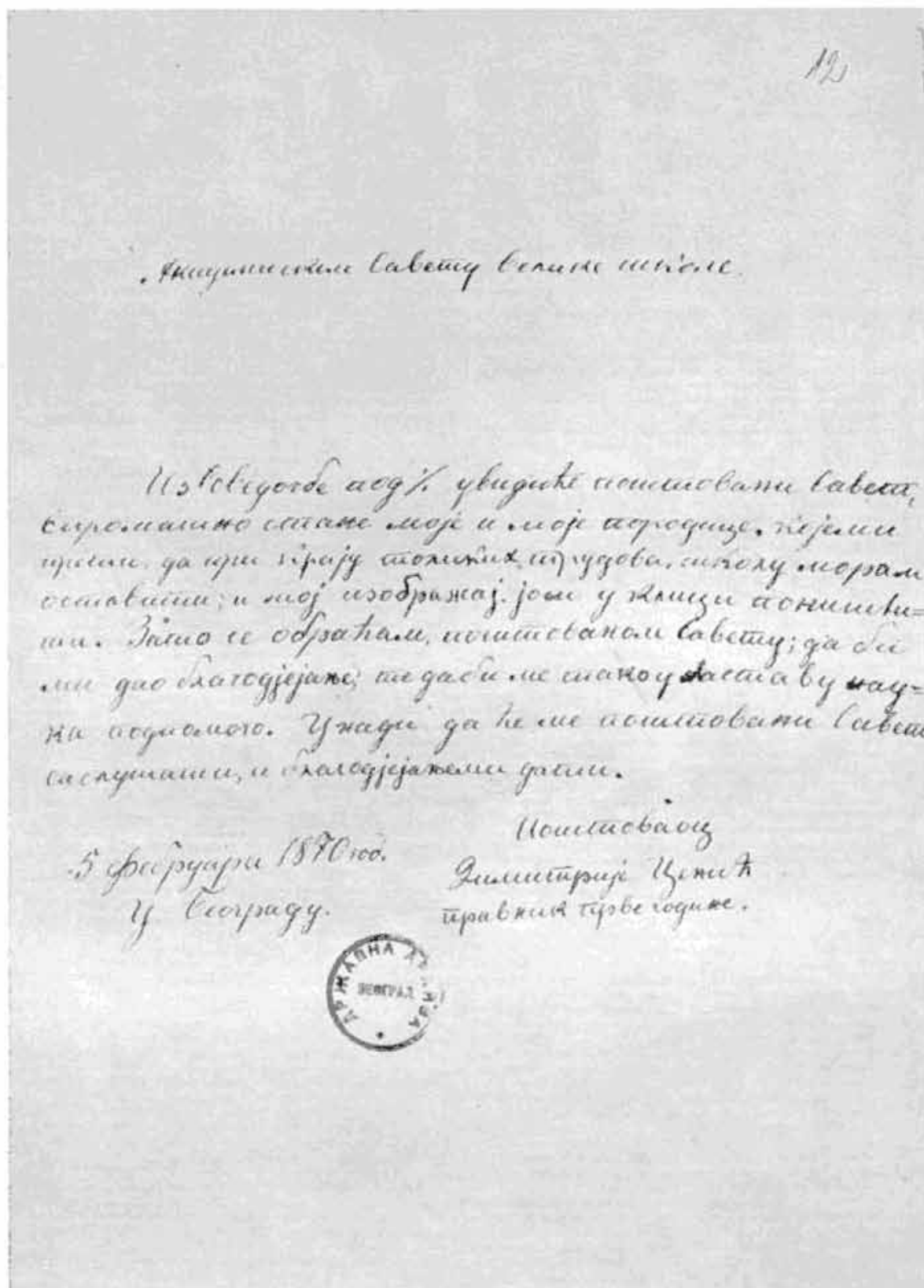
Сл. 2 — Уверење о сиромашном стању

чекања на помиловање решио „салетан пријатељима“ да напише писмо Ристићу. При томе се наметало тугаљиво питање: „Али како?“ Резоновао је овако: „Да лажем не могу; а ако му истину кажем, нећу се помоћи и онда не вреди писати.“ Одлуку је спровео, по том исказу, на начин којим је мислио истовремено деловати на Ристића и сачувати сопствени образ. „Најзад, после дугог размишљања и велике борбе, реших се да покушам па што буде. Седнем и напишем му поштено: да ја моја начела нећу напустити, а он ипак има резона да ми помогне ако хоће.“⁹ С обзиром да је ово писмо сачувано међу заосталим хартијама Јована Ристића, што ми сада први пут износимо, а његова садржина може у очима неких недовољно искусних истраживача да изгледа као акт недостојан борца Ценићевог формата, сматрам за потребно да укажем на то да при испитивању и оцењивању оваквих докумената морамо бити веома обзириви.¹⁰

Код политичких „покајничких“ писама треба имати у виду осетљиве, личне и политичке, свакодневне и историјске компоненте, околности које су га изазвале и последице које ће га пратити. Најважније је да ли је „покајник“ издао своја начела и саборце, да ли је ступио у службу „тиранина“ или је наставио борбу са ранијих позиција; укратко: да ли је прилику искористио само за спасавање свога живота, а не и за повратак на политичко поприште. Зато после читања Ценићевог писма морамо рећи да је он у уобичајеном стилу ондашњих „покајника“ снисходљиво апеловао на великодушност господара и нудио доказе декларативне искренности и вечите захвалности, али при том морамо истаћи да је са поносним патосом сачувао врлине којима се истакао. Писао је Ристићу: „Ја добро схваћам мој положај, кад узех перо да вам ову молбу напишем, од тога како ћете ви из ње протумачити праве моје мисли и намере зависи мој спас, или моја пропаст. Ви имате власт — ја сам бесилан; ви сте узвишени на највеће место у држави — ја сам бачен на дно талоба друштвеног...“ Ценић се позива на Ристићеву „благородност и великодушје“. Казује

да и као „ватрени социјалиста“ никад не би сањао „о таквој немогућности“ да оствари социјализам у Србији „која је окружена са свију страна самим апсолутистичким државама“. Признаје да је „нерадо гледао тиранију госпoде“ али истовремено и „мрзео тиранију прoстoтe“. Он је за ону форму управе „која даје најбоље установе“ и као социјалиста рачуна са могућностима у садашњим приликама а не само са онима у далекој будућности. У даљем свом излагању он истиче да је противник социјализма увезеног са запада кога назива „илютизмом“. Сматра да се добре установе могу установити и под монархијом. Уверава да није карађорђевац ни републиканац. Нуди своје услуге, али само „личне неначелне“ јер, а то је најважније, понавља „и опет вам морам истину рећи да би за моју слободу све на свету жртвовао — само не моја начела“ (истакао — А. Р.).

Пуштен на привремену слободу, пошто је само помилован а не и амнестиран, Ценић се поново, 9. јула 1880. године, обраћа Ристићу с молбом да му изради амнестију.¹¹ Опет га убеђује у своју захвалност, али и даље истиче своју верност социјалистичким идеалима. „Ја волим да вршим своју дужност спрам онога коме сам обавезан; али ме је срамота да варам и да обећавам што не могу испунити.“ Из ових неколико цитата јасно проистиче закључак да не треба пренаглити са критичким замеркама на рачун Ценићевог држања у тим данима искушења. Осудити се мора и у овом случају режим који је присиљавао људе Ценићевог кова да се понижавају, да минимално природно право на живот и слободу откупљују изнуђеним обавезама. Више је за похвалу што је Ценић после толико година тамновања успео да сачува енергију за наставак политичке борбе у јавности и тајности, него што су за критику његове формалне, под притиском дате изјаве оданости династији и обећања захвалности предводнику реакционарног режима кога је мрзео. У ствари, ово друго је послужило за обману противника, док је прво омогућило даљу борбу за социјалистичке

Сл. 3 — Ценишева молба за стипендију благодјејаније

идеале, и то у времену када су остали следбеници родоначелника социјализма, Светозара Марковића, прелазили у буржоаски табор радикализма.

На политичку арену Ценић се вратио почетком осамдесетих година са истим убеђењима са којима је први пут наступио у јавности седамдесетих година. Само сада је углавном усамљен, нема више старе дружине којој би се могао придружити; мора се задовољити ухлебијем у служби оних који му, мада његови начелни противници, својим слободољубивим начелима омогућују да остане на прогресивним позицијама. То су издавачи напредњачког листа *Видела* који је тада, насупрот конзервативним либералним листовима, представљао људе напреднијих схватања.¹² Од новембра 1880. до априла 1881, тј. до покретања новог социјалистичког листа, Ценић уређује у *Виделу* рубрику политичког прегледа.¹³

Када су му касније, у политичкој полимици радикали пребацивали рад у редакцији *Видела*, он је с правом истицао да се не мора стидети тога посла јер је његова рубрика била испуњена напредним написима. Говорио је: „Ја сам на *Виделу* уређивао политички преглед и држао коректуру са поправком језика у дописима — и за све то стојим на биљези свакоме.“ Он је, додуше, при том претерао, додајући: „Са мојим политичким прегледом у *Виделу* ја се само могу поносити, јер је он уређиван далеко радикалније но што је и у старом *Раденику* и у свима радикалним листовима.“¹⁴ Истина је да су политички прегледи у *Виделу* садржавали критику постојећег стања у многим приликама, али ипак нису били радикалнији него слични написи десет година раније у социјалистичком *Раденику*.

Већ 1880. године, још док је био сарадник *Видела*, Ценић је приступио организовању социјалистичких дружина. Тако је дао иницијативу за сазивање збора омладине, 8. новембра 1880, ради оснивања једног социјалистичког ома-

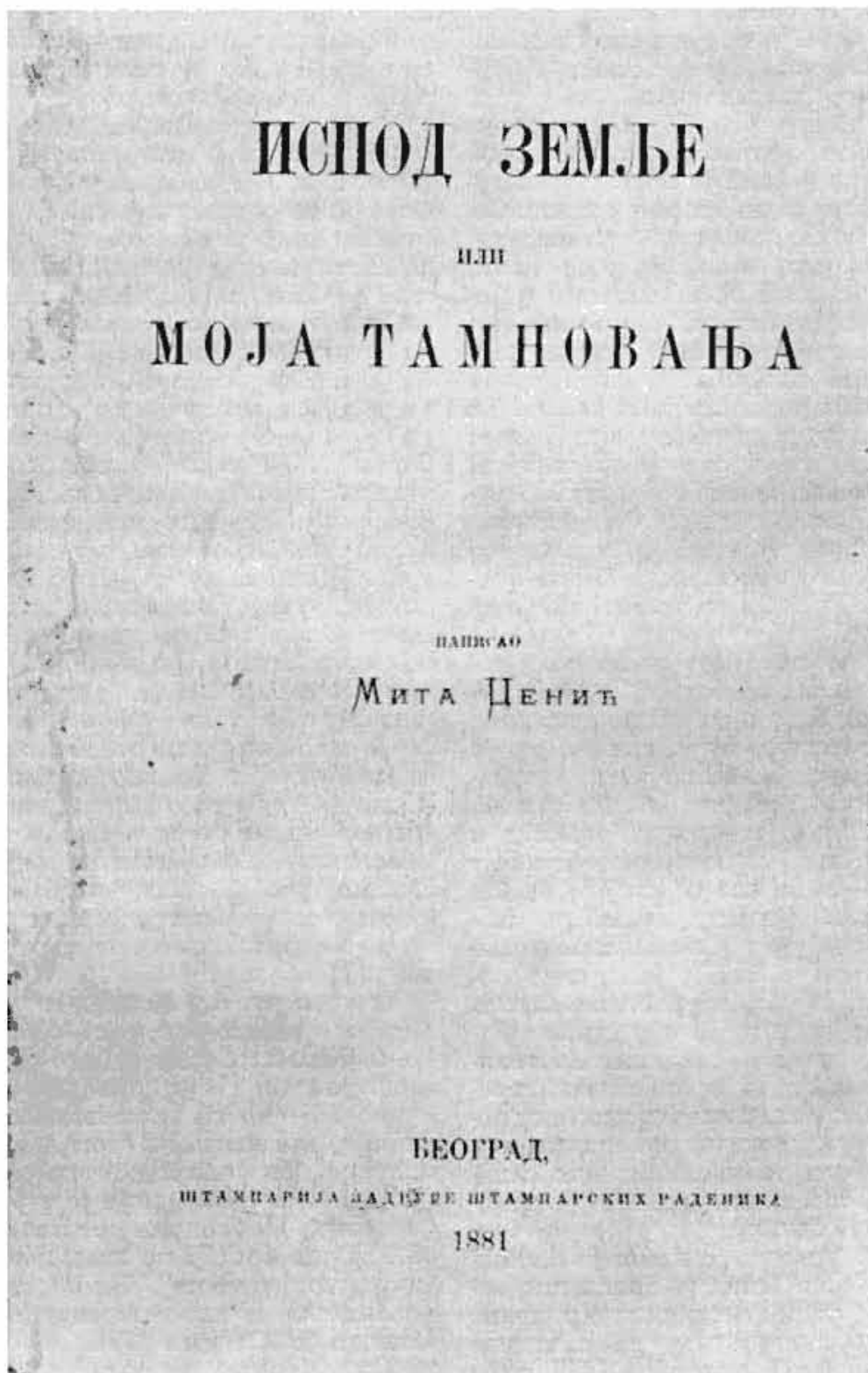
динског удружења. На тај збор позвао је и радикале. Међутим, радикали се нису одазвали већ су сами заказали други збор, у радикалском духу.¹⁵

У *Виделу* је изашао Ценићев оглас којим је позивао на претплату на књигу „Испод земље или моја тамновања“. Овај оглас садржи снажне слободарске бунтовничке речи, које су у то време имале великог одјека. Пошто се оне налазе у листу који се једва може данас наћи, ми ћемо овде изнети његове карактеристичне одломке. Као мото Ценићу је послужила народна изрека: „Ако је мајка изгубила сина нека га тражи у војсци или на робији...“ У тексту стоји: „Провевши читавих шест година испод земље, по српским и страним јазбинама, где модерни цивилизатори имају обичај да сачувају живе људе — мислим да сам дорастао својој намери: да живим бојама насликам онај тајанствени, страшни подземни живот очајника, које судови или насилници осудише на ужасну лагану смрт. Грађани слободне земље којима је мио напредак отаџбине а тако и охрана њихових права, треба да знају па и својој деци да причају како су та њихова права стечена смрћу, патњама и мукама многих честитих њихових суграђана; треба да знају и својим потомцима да кажу како је опасна тиранија, па да бодрим оком чувају своју политичку тековину.“¹⁶

Односи између Ценића и групе младих социјалиста око њега, с једне стране, и радикала, с друге, све су се више заоштравали. Почетком 1881. он је одлучио заједно са власником првог *Раденика*, инжењером Буром Љочићем, да покрене нов социјалистички лист, као наставак *Раденика*, који је у редакцији Светозара Марковића престао излазити 1872. Први број је по тадашњим обичајима био „угледни“. Њиме се јавност упознавала са новопокренутим листом. Изашао је 2. марта 1881.

С обзиром да се нови лист под именом *Радник* представио као наследник, настављач старог *Раденика* од пре десет година у заглављу је стајало „година трећа“ и ако је заправо 1881, прва и једина година његовог излажења. За мото лист је узео комунистичку девизу „Сва-

◀
Сл. 4 — Први број напредњачког листа *Видела*

Сл. 5 — Насловна страна Ценићеве аутобиографске књиге „Испод земље или моја тамновања“

ки по способности, сваком по потреби“. Излазио је сваки дан, осим понедеоника, „и после празничних дана“. Редакција се налазила у Кнез Милановој улици број 42 (сада Улица Маршала Тита).

Редакторска уводна реч казује да су основне идеје *Раденика* од пре десет година остале исте и после извесних промена претрпљених током времена. Према томе, и главни циљ новог *Радника* остао је: рад на „побољшању стања народа у умним, материјалним и моралним односима“. Његова је амбиција да „буде верни гласоноша напретка, што се сваки дан на наше очи дешава а ког никакве системе не могу обуставити“.

Радник је обећао да ће се бавити свим питањима живота: политиком, науком, литературом, економиком, индустријом, земљорадњом, саобраћајем, трговином, судством итд.

Први редовни број изашао је месец дана после угледног броја, 1. априла 1881. Излазио је на четири стране великог формата. У уводнику стајало је опет да *Радник* „заступа основне мисли старог друга“. Програмске декларације у уобичајеној формулацији није било ни у угледном, ни у овом првом редовном броју. У вези с тим истакнуто је да су издавачи остали „противници истављања неких систематизираних програма“ те да се њихове „тежње могу исказати у форми програма само у најошпштијим цртама“.

У *Раднику*, као и у осталим листовима тога времена, највише места заузимаће теоретски, политички и привредни написи. Уводни и други важнији начелни чланци испуњаваће по три, четири и више стубаца. Најчешће излазиће у наставцима, понекад и по неколико месеци. Обим тих чланака далеко превазилази оквири данашњих написа. Стилизовани у виду полемика и расправа они се после, не ретко, појављују и као посебне брошуре. У њима се не излажу само мисли о расправљеним предметима, већ читав предисторијат и историјски конгломерат изложених факата и идеја. Садржај је пренатрпан разним дигресијама. Стил преоптерећен дугим објашњењима. Тон повишен, раздражљив. Увредљиве речи на рачун про-

тивника не штеде се и не бирају. Главно је наружити противника, жигосати његове идеје и поступке, а препоручити своје, истаћи сопствене страначке идеале.

Највише написа има о друштву, о друштвеним питањима, првенствено социјално-економским, производним, те политичким. У социјалистичком духу политичка питања су подређена економским. Већ у угледном броју под насловом „Политика и економија“ пише да „најбитнији услов за свестрани развитак појединих друштава и држава јесте њихова правилно уређена производња, зато она и јесте главна ствар на коју се упире очима при мењању друштвених облика.“¹⁷

У напису „Друштвено питање“ *Радник* казује: „У данашњем друштву капиталист је власник оруђа за производњу, те тако само он и може бити материјално богат.“ Затим наставља: „Реформе које данас предлажу буржоазни политичари тичу се искључиво политичких одношаја, али ми сматрамо да је правном стању основица економски факат, да је дакле институт права последица економских одношаја. Докле се реформе грађанског друштва не окрену против саме основице тога друштва — приватне својине — дотле ће сваки покушај бити узалудан да се изравна ужасна провала која постоји између двеју супротних класа — радног народа и капиталиста.“ Закључује да су радници за бескласно друштво. Они хоће „једнакост за све да не буде више ни експлоататора, нити експлоатисаних“.¹⁸

Мада припада утопијски идеалистичким социјалистима и своја учења не заснива на Марксовим поставкама, Ценић је знао да је држава класна творевина, и своја сазнања, додуше ограничена литературом другоразредних критичара буржоаског капиталистичког поретка, Митрова, Дрепера, ширио је ревностно и упорно, са жестином револуционарног публицисте. Он истиче неправедне односе у свим класним државама. Неминовност пропасти свих цивилизација, условљену неправедностима поретка. „Парије у Индији, илоти у Шпарти, плебејци у Риму, феудални робови из сред-

њег века, савремени робови, пролетари — све су то појаве, који казују да су све досадање и данашње државе засноване на истој темељу, на темељу што се зове неправда. И с тога што бејаху основане на неправди, што, као што вели Митров не осигураваху интересе већини, стога поглавито и пропадоше све досадање цивилизације, а не због „старости“ (Дрепер) или таког којечега, стога ће и данашња европска цивилизација пропасти, разуме се пошто се у њеној средини зачне и довољно осили нова савршенија култура.“¹⁹

Насупрот буржоаским демократама који су сматрали државу инструментом реда, средством за постизање хармоничког склада међу људима, Ценић је сматрао доказаним поставку да је држава класна творевина, да у њој постоје класе „од којих једне живе на рачун других“. Својим читаоцима понавља да ова поставка „важи за све државе, макако се оне иначе међу собом разликовале“. Као представник прогресивних стремљења, Ценић верује у прогрес људског друштва, прогрес који се упркос свим застанцима, повлачењима, препрекама стално развија. Мада је суштина свих држава иста, треба знати „да се та суштина непрестано мења“. Треба имати у виду „да се стање масе непрестано побољшава“ у револуционарном и еволутивном развоју. У том развоју мењају се владајуће класе, њихове улоге, њихов значај. Напредније класе смењују назадније, прогресивне класне снаге на владајућим позицијама постају временом регресивне — реакционарне. „Буржоазија је у великој француској револуцији, радећи да уништи феудализам и да ослаби монархијски апсолутизам, била напредњачка партија. Али данас, хотећи да спречи ширење политичких права на пролетаријат... она је постала назадна.“ У борби за прогрес, према томе, буржоазији не припада будућност. Она је корисник постојећег стања. „Њој би у интересу било да се овакво стање као данас што је укочи и остане вечито такво.“

Ценић јасно види и предсказује, у ери пуне владавине буржоазије, да будућност припада пролетаријату. Он није био

присталица Прве интернационале. Није уважавао значај њених твораца, није докучио суштинске разлике између носилаца разних социјалистичких струјања, за њега је и Интернационала анархиста најављивала зору будућности, ипак и по њему борба напредних снага у свету треба да се заснива на интернационалној солидарности, у скупу „Интернационала“. У будућем друштву заснованом на правди: „Капитал ваља да постане општа својина, буржоазија да пропадне“ па да се „оствари братство“. Тада ће човек све природне појаве употребити на своју корист „онако како је њему боље преуредити природу“.²⁰

У борби за владајуће позиције, водећи људи преживљавали су увек велике промене. Мучеништва и херојства којима су се појединци у опозицији истицали, у моментима преузимања власти претварала би се у насиља, и над невиним, просечним грађанима. У заосталој средини, где се са властодржачких положаја стичу и експлоататорске економске привилегије, ове су промене нарочито уочљиве. У Србији, где су се за Ценићева живота смењивали на власти караборћевци и обреновићевци, конзервативци и либерали, либерали и напредњаци, овакви психолошки преображаји били су видљиви у кратким временским размацима на великим и малим династичким и страначким предводницима и припадницима.

Ценић, који је имао да подноси ударце и једних и других, обраћао је велику пажњу на психолошке елементе угњетавања. Он је о томе често и са пренаглашеном интонацијом писао, тако да се стиче утисак да је преувеличавао овај секундарни феномен, потенциран околностима које су му погодиле, у релацији са примарним, утицајнијим развојним факторима. Но, без обзира на преувеличавања личних моментата и ови Ценићевци написани били су веома поучни и значајни у тадашњој политичкој фази Србије. Већ у угледном броју *Радника* стоји: да „несреће што

Сл. 6 — Угледни број социјалистичког *Радника*

постижу какву земљу, и то што се реакција повраћа у силу и власт и после највећих слободњачких струја — долазе од слабости људске: што чим добу у снагу и власт и они се разузуре, мислећи да ће то тако вечно бити. Да државници мало више обраћају пажње на историју они би заиста друкче радили“. У једном каснијем чланку, под насловом „Наше прилике“, у којем је критиковао све постојеће странке, он је истакао да је најружнија особина власти „што квари и оне који је имају, и оне који је немају. Првима изврше пребашње појмове о поштену управљању земљом, а друге мачи у своје загрљаје, представљајући им како је право бити потчињен. Човек док није у власти има времена да мисли о лепим идејама, али чим седне у фотељу нема кад ни да мисли о томе како ће се у њој одржати“.²¹

Бирократија је у заосталој Србији са буржоазијом у повоју, играла необично велику улогу. Она се, представљајући и изражавајући интересе нејаке владајуће класе идентификовала са њом, усвојила методе које су њој биле својствене, присвајала богатства за која се сматрало да њој припадају. Стога је проблем о бирократији, бирократској власти постао примаран. Ценић упозорава да: „државна служба није уређена за љубав неколико господе која ће се на рачун народа по Београду разметати, државна је служба уређена да користи народу. Ако она не доноси користи, или боље рећи ако она не доноси онолико користи колико се на њу издаје, онда је штетна“. Он казује читаоцима да: „треба бирократији избити из главе да је господар“, треба је „убедити да је слуга и као таквог терати је да врши своју дужност“.²² У једном другом чланку на тему о бирократији, Ценић истиче да према ономе: „колико је зала починило и колико је плате од народа узело, никад и ниједно чиновништво на свету није ни иљадити део привредило“. Као присталица децентрализације он додаје да је бирократија „последница, основ и потпора административне централизације“, администратије која није установљена да би задовољила народне потребе „већ једино ради олакшице или интересе

са оних који су на централној власти“.²² Он закључује да је бирократија кастинска, себична, квари карактере и руши благостање народа.

У напису о друштвеним реформама, који је, као велика расправа, излазио у наставцима, са прекидима, четири месеца, од 16. маја до 17. септембра 1881, Ценић је у оквирима историјског прегледа и историјске перспективе износио своје погледе о реформама које су потребне, и о странкама које су вољне и способне да их спроведу. То је период када су либерали и у Србији, као и у већини других европских држава, после првих неопходних прогресивних реформи апсолутистичке државе, постали конзервативни кочничари даљег напретка, и када су већ и радикали, иако још не у Србији, у многим владама већих европских држава показали да нису у пракси за обећане и тражене корениције реформе. Ценић истиче да под либералским буржоаским владама „већина народа дави се у невољи, незнању и пороку“. Радикали у земљама где су их наследили казују да „тако мора бити до века“. Јер, по њима, „сиромаштина и богатство иду једно с другим, тако исто и незнању неће бити краја, јер сви не могу постати филозофи, као што не могу сви бити богати и силни“. Са таквим изговором и радикалски спаситељи човечанства „одступају са позорнице рада за напредак и постају конзервативни, боре се да одрже садањи поредак“. Међутим, Ценић предсказује народу да ће и њихова настојања бити узалудна „јер као што су они сменили либерале доћи ће неки који ће и њих сменили“.²³

Онима који су нападали социјалистичке реформаторе и револуционаре, Ценић је постављао питање: „Јесу ли наша дела толики страшни ратови што покосише цвет човештва? Јесу ли наша дела измишљавање паклених оруђа, топова, митраљеза, острагуша, оклопница, торпеда — којима је задаћа уништавање људи мада се каже да се њима штити слобода земље? Јесу ли наша дела толика самоубиства, убиства, крађе и дру-

ги злочини — или је све то че- до вашег поретка? Јесмо ли ми узрок што толико милиона ваљаних и способних радника пропадају немајући рада, или што се толико хиљада талената сахрањују што немају средстава да живе или да се појаве — јесмо ли ми за то криви или ваш красни поредак? Јесмо ли ми криви што се земље изнуравају и постају неспособне за обрађивање, што читави народи осиромаше и пропадају, што број умирања расте, рабање опада, што се читаве земље исељавају итд. итд.? Да ли смо ми за све то криви, или ваш леги либерални поредак?"²⁴

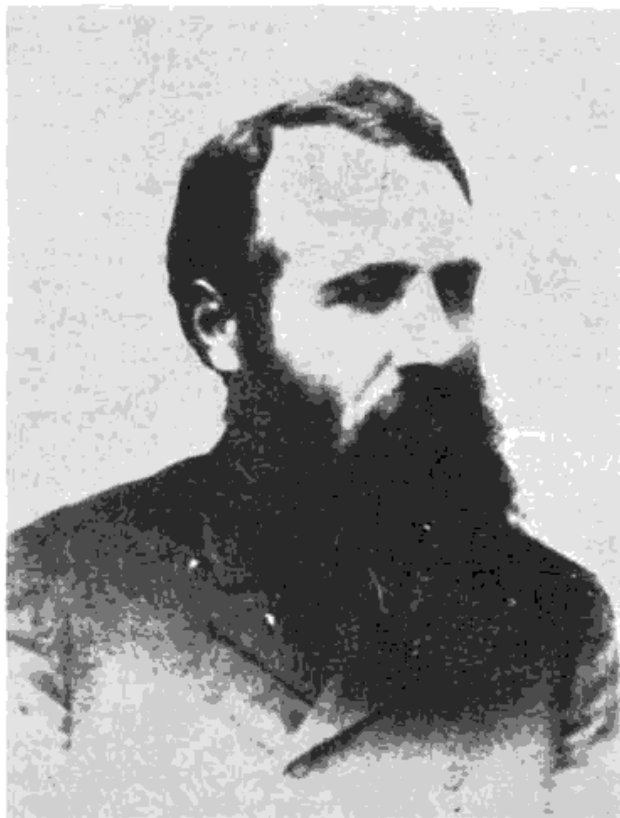
Оним грађанским поштеним али наивним појединцима који су понављали да су „идеје социјализма и лепе и племените“ али „неостварљиве“, утопијске, просте маште неких уображењака, Ценић је говорио да „њихов погрешан закључак почива на погрешном умованју а често и на предубећености и настраности мислиоца“.²⁵

Многи противници социјализма образлагали су своје ставове потребама стимулирања људи у животној борби, тегобама и погодностима, каквима обилује друштво засновано на једнакости. По њима „кад не би било сиротиње и богатства, знања и незнања, рата и мира свет би потонуо у неку апатију или летаргију, а то је исто што и смрт. Разлика у материјалним средствима гони људе на надметање, а у том надметању излазе таланти, чине се проналасци и све што човештво краси; нема ли сиротиње и богатства не би било ни узрока надметању и сваки би гледао да што мање уради“. Приврженици буржоаског поретка бранили су и ратове као стимулативне инструменте људског рода... „Кад би рата нестало, нестало би цивилизације, јер ратови зближавају и упознавају народе и њихове особине, које после сваки пренаша у свој завичај; ратови подржавају у народу врлине као што су: храброст, патриотизам, појам части, итд.“. Ценић, насупрот њима,

истиче да се људи такмиче заправо из моралних побуда и из потреба ка све савршенијем животу. Поборницима ратова одвраћа да, када би се средства уложена за уништавање користила за конструктивне потребе, напредак би био много бржи и већи.²⁶

Будућност човечанства Ценић види у борби против природе, у победи људских снага над природним стихијама. Он казује „да људи могу удесити своје одношаје тако“ да се могу „извући из злог господарења природе и ову нагнати да их у том послу помаже“.²⁷ Он се користи, као и приврженици научног социјализма, примерима техничких достигнућа која су се одражавала и на друштвене промене. „Изналасци парне машине, пароброда, железнице, телеграфа“ учинили су „револуцију не само у индустрији и трговини но у свима друштвеним одношајима“. Човек „добива моћи да до невероватноће нагомилава природне снаге; — предајући један другом своја искуства“ људи постају господари своје судбине. Из тих примера Ценић извлачи закључак да су неприродни односи у постојећем буржоаском поретку, а да ће се у будућем социјалистичком односи заснивати баш на природним снагама. Људско друштво ће бити свемоћно када се те човекове снаге усмере ка стваралачким циљевима, када се те снаге не буду потирале у међусобној борби за опстанак.

У вези са перспективама изградње социјалистичког друштва, Ценић одговара и на питања, која ће касније изазвати веће сукобе, о путевима који воде ка социјализму, о могућностима његове изградње у етапама у једној држави или у више држава једновремено. Водећи рачуна о разним степенима развитка, он је већ тада предвидео будуће токове социјализма. На питање „да ли се завођење рефорама замишља да буде једновремено у целом човештву... да ли је... могуће остварити их свуда наједаред, или постепено у појединим земљама“ Ценић одговара: „свака земља није подједнако цивилизована те да даде једнаког материјала за остварење друштвених рефорама, да какав народ буде мање или више способан да прими

Сл. 7 — Никола Пашић, вођ Радикалне странке

велике и узвишене идеје и да се бори за њих није довољан само изванредан ступањ образовања, но то у многом зависи од његовог моралног стања и развитка друштвених осећања“.²⁸

Иако су код Ценића идејни, морални и осећајни фактори пренаглашени и сувише истурени напред, ипак он не заборавља да истиче снаге материјалних, економских фактора, а заједно са њима и класне снаге пролетаријата. „Колико развитак друштвености код разних народа упливише на лакоћу остварења социјалистичких начела, толико исто доприноси томе и сталешка подела тих народа. Нарочито множина и умни развитак радничког staleжа држе превагу на политичким теразијама. Та је чињеница дала повода практичким социјалистима да створе сталешки социјализам који би их што пре довео до цели.“ Он се саглашава с тиме да је радничка класа „најбољи борац за социјализам“. Прво зато што она најјаче осећа тешкоће, а друго „што је у њој најјаче раз-

вијено осећање друштвености“ чему је „допринео њихов живот обично у великим и цивилизованим варошима, и што раде и живе у повећим масама те непрестано долазе у додир један с другим“. Ценић даље истиче да остварење социјализма „условљавају и политичке, економске и друге друштвене установе које се у извесном народу налазе“. Поред тога указује на важност спољнополитичког фактора: „Ако је држава слаба, опкољена снажним и назадним суседима, дабогме да не може ни бити разговора о томе да се социјализам у њој оствари на јуриш. Ако ли је земља јака и има својих савезника, ако не државних а оно народних, она би остварењем социјализма постала јача и не би се имала бојати никога. Способна да одбије прве нападе, она би својим установама привукла народ из непријатељског логора, за заоставшом господом лако би се раскрстало.“²⁹ Као што видимо, Ценић је као практични политички борац увидео важност и неопходност интернационалне солидарности пролетаријата у борби против заједничког непријатеља.

Код излагања главних идеја, идеолошких и политичких заслуга представника различитих праваца у социјализму, Ценић чини грешке. Он их не разазнаје према њиховој правој вредности. Он више цени Луја Блана који хоће да оствари социјализам „подизањем радничких задруга помоћу државе“, него Ласала и Маркса који социјализам заснивају на борби радничке класе. После Блана за њега је највећи ауторитет Прудон који је, према њему, усмерио социјализам „на пут критичног испитивања“. Сматра да је задатак савремених социјалиста да усаврше учења наведених идеолога. Према његовим погрешним концепцијама, њима преостаје само „да идеје Бланове критиком Прудоновом усаврше и оверавају, па онда користећи се новим напретком природних и друштвених наука да створе позитиван социјализам“³⁰

По Ценићевој класификацији поборници социјализма делили су се на: револуционарне социјалисте, парламентарне социјалисте

и социјалдемократе или радничке социјалисте.³¹

Ценић сматра доказаним не само „да је могуће, потребно и неизбежно остварење социјализма“ већ и да ће се до социјализма доћи револуционарним путем.³² И ако се код доказивања ових социјалистичких тврдњи позива на ауторе који су критиковани од творца научног социјализма, на чијим ће се учењима заснивати касније победе и тековине творца првих социјалистичких држава, његова уверавања су од великог историјског значаја не само са даље ширење социјалистичких идеја већ и за револуционисање духова нових приврженика. Он тада једини у Србији истиче да се социјализам, иако неизбежан, може извојевати само револуционарним средствима, „да је неоснована мисао да се социјализам може остварити у појединим земљама мирним и парламентарним путем“.³³

У то време радикали су, позивајући се софистички на Марксове тезе и њему блиских проповедника западнопропског социјалдемократизма о одлучујућој улози радничке класе за победу социјализма, говорили да у Србији, с обзиром да у њој нема индустријског радништва у потребном мноштву, нема услова за победу социјализма и за постојање социјалистичке странке. Они су на тај начин оправдавали оснивање Радикалне странке са практичним политичким циљевима на буржоаским капиталистичким основама.

У условима опште заосталости, немајући за собом радничку класу, Ценић је сматрао да се марксистичким тезама радикала може једино супротставити негирањем исправности Марксових поставки. Он није имао довољно теоретског образовања и револуционарног искуства за откривање радикалских злоупотреба у понављању и интерпретирању Марксових текстова. Он није знао да су цитати из Марксових дела у радикалском приказу лажно представљени, да су издвојени из целине, без аутентичног контекста, шематизирани. Није се довољно удубио у теоретске расправе и уместо да се послужи Марксовим делима, он их је из незнања и неразумевања одбацио. Сматрао је да Маркс негира могућности

остварења социјалистичких циљева у заосталој средини. И, уместо да је помоћу Марксових научних и политичких сазнања убрзао развитак социјалистичког покрета, он га је успорио, јер се дао завести заблудама, грешкама, зловним интерпретацијама и кривим упутствима његових противника. Није себи поставио задатак да разобличи лажни радикалски марксизам па се у покушајима да ликвидира радикале заједно са класно свесним социјалистичким преаоцима, одрицао и својих схватања о приоритету економских, производних фактора. У таквим приликама, као примарну покретачку снагу даљег развитака истицао је у преувеличаним размерама факторе духовног, свесног стваралаштва, засноване на тековинама општег образовања. По његовим излагањима изгледало је да се главна грешка радикала састојала у томе што су они пошли од погрешних марксистичких претпоставки, што су, следећи консеквентно криве премисе, дошли до погрешних закључака. Према Ценићу, радикал-социјалисти: „Пошав од једне сасвим погрешне бакве да су политичко-економски одношаји основни или главни одношаји међу људима, и заборављајући на све остале, — они су узели да другима и не треба социјализам до радничкој класи. Како те пролетерске радничке класе нема код нас јер су сељаци маом сопственици то су нашли за потребно да се лате других умеренијих начела, како би лакше продрли.“³⁴

Уместо да у име класно-борбених социјалиста, Марксових следбеника, побива мишљење о немогућности изградње социјализма у заосталим државама, он је то учинио само у своје име, као да су ти социјалисти проповедали нешто супротно. Добро је било што је објавио у јавности да он не дели наведено мишљење и да сматра „да је социјализам могућно подједнако распростирати свуда“ међу људима „па били они фабрички радници или земљоделци“.³⁵ Погрешно је било, међутим, што је он при томе кривицу пребацио на оне који су заправо били аутори његових исправних гледишта. Из те његове грешке логички је онда произашла и друга:

ширење социјализма условљавао је тековинама образовања а не класне борбе.

Покретачке снаге друштва код Ценића су разврстане по обрнутом реду. Према његовим излагањима изгледало је да су интелектуални зачетници социјалистичког покрета истовремено и његови главни спроводници, да се солидарност образованих људи може остварити пре класне солидарности, да ће се масе брже покренути општечовечанским идеалима него класним. Он је могао с правом указати на то „да је социјализам чиста човечанска ствар“, да та ствар „мора бити и драга и приступачна сваком“, да „многи људи из привилегисаних класа исповедају социјализам са највећом ватром“, али није био у праву, када је радничку класу посматрао као друго-разредну снагу за остварење социјалистичких циљева „као згодни материјал да се дело што пре у извесној земљи оствари“.³⁶

Упркос наведеним грешкама и недостацима, код Ценића преовлађују елементи заслужног пропагатора борбених социјалистичких идеја, мобилизатора људи за остварење социјалистичких идеала. Он је знао да ће поборници социјализма прво победити у једној или више великих држава. Међутим, у тој чињеници он није нашао разлога за пасивизирање људи у малим земљама. Прихватајући мишљење да ће се остварење социјализма решити „иницијативом великих држава“ додао је: „Али значи ли то да треба скрстити руке и чекати да то „природним током“ дође, или се претварати у нешто друго, само да видимо што још за живота наша? Не, ако смо доиста убеђени у правичност и неопходност социјализма ми смо га дужни вазда проповедати и наш труд неће бити никад узалудан.“³⁷

Ради побољшања услова живота, у постојећим оквирима, олакшања јавне агитације у прилог социјализма, Ценић је од друштвених и државних реформи на првом месту истакао потребу промене устава. Тражио је да се изгласа нови устав којим би била загарантована основна права овим одредбама: „1. ... потпуна једнакост свију чланова ... 2. сваки по способности сваком по по-

треби, 3. опште образовање о друштвеном трошку ... , 4. суверенитет народа, тј. свију чланова државе“.³⁸

Првим уставним законом требало је, по Ценићу, прокламовати и осигурати и „Суверенство народа и упражњавање овог суверенства преко скупштина, чије закључке треба народ да потврди општим гласањем.“³⁹ Затим је требало обезбедити људска права у која би била укључена „потпуно право на рад довољан за његово уздржавање и неограничено право учествовања у државним пословима“.⁴⁰

Основне установе преко којих би народ управљао државним пословима и осигуравао своја права, по Ценићу, биле би: Уставотворна скупштина, законодавна, народна скупштина, централна власт и судови. Директна извршна власт била би сконцентрисана у општинама.

Врховна државна институција, по тој концепцији, јесте законодавна, народна скупштина. Она „није само позвана да законе издаје но и да врши врховну контролу у земљи, да води надзор да ли се закони и уставне одредбе врше, како се рукује са државним имањем; како врше службу државни органи; како се врши правда у земљи; да ли се ради на унапређењу економском, умном и моралном свију држављана; да ли се поштују и штите слободе и права грађана итд. итд.; њој треба да одговарају министри за своја дела; она треба да изашиље редовне комисије из своје средине да саслушају и извиде свачије жалбе и све где је њене заштите потребно“.⁴¹ Рад такве скупштине био би перманентан, за поједине проблеме били би основани специјални скупштински одбори.

Главни задаци централне управе, која би заправо била извршни орган скупштине, своде се на координацију и контролу рада извршних самоуправних органа власти. Судови су изборни и независни, контролисани од органа народне скупштине.

У општини је сконцентрисана основна извршна и судска власт. Али, да се та власт не би разбила у ситне, анархоидне јединице, Ценић истиче: „Друштво ће само тада моћи потпуно одго-

ворити својој задаћи кад се без разлике сви ситнији одношаји и ситни интереси слију у једне опште. Стога у будућем друштву општина неће бити ништа друго до уже удружење из нужде, што је немогуће да буде једно друштво на целом месту груписано. Но то уже друштво живеће животом свог осталог друштва и његова ће задаћа пре бити економна но политичка. Па и саму ову његову економску задаћу треба у ужем смислу разумети, јер општина не би била засебна јединица у другом смислу до као јединица заједничког живота и производње.⁴²

Општински органи били би административни, судски; поред њих постојао би општински одбор, над њима општински збор.

У односима људи, који би били регулисани наведеним установама, према Ценићу, главно је да се осигура свакоме слобода и равноправност. Зато је он против наследства и приватне својине. „Једнога времена можда су новац, конкуренција и наследство имали свог значаја — можда је тако захтевао напредак друштвени; али је сваком очигледни факт да је данас код тих установа исто тако опасно живети човеку као што му је кад год било опасно живети по шумама и међ зверовима.“⁴³

Друштвено опасни индивидуализам уништиће се, предвиђа Ценић, отклањањем његових узрока: својине и приватне, индивидуалне, посебне производње. „Само ако је својина општа, ако је радња заједничка може и намиривање потреба бити што више подједнако, а с тим може бити и свију других услова који су потребни те да сваки човек буде што је могућно више срећан. Од тога зависи образовање људи, од тога њихов развитак, од тога њихова моћ да могу своје дужности вршити, и најзад од тога зависи да могу своја права уживати и штитити.“⁴⁴ Овим, тада богохулним речима Ценић додаје да је свестан њихове тежине, зна шта оне значе „за садањи свет који мисли да му из дуката сунце сије“. Али додаје, да већина тадашњег света живи у оскудици и бедности зато што људи „немају знања да што зараде или што немају средстава да раде“. Ценић подвлачи: „Држави је

дакле дужност да даде првима знање, другима средства.“⁴⁵

Ценић у *Раднику* не излаже програмски формулисане захтеве. Непосредни задаци и крајњи циљеви нису сажети у потребним формулацијама. Али, и из његових преопширних, набачених, несрећених, често рогобатних излагања, може се видети да се основни захтеви односе на реформе којима би се укинула постојећа неједнакост и створиле основе за будуће, равноправно, социјалистичко друштво. На економском подручју он тражи да се унапређују општинска и државна имања. Истиче да треба „подићи државне радионице у којима би се радили сви корисни занати, и државна добра на којима би се радила земља и гајиле друге земљорадничке радње“. После тога, по његовој замисли, „требало би ограничити право наследства“. Самим тим ограничењем „увећала би се општинска и државна имања“. Тражи државну интервенцију њену помоћ „у подизању земљорадничких и занатлијских задруга“. То би, по Ценићу, биле прве „непотпуне“ реформе до остварења „крајних рефорама, у којима се држава сасвим слива у друштво и где држава не би ни имала других интереса до друштвених...“⁴⁶

Ради унапређења постојеће трговине и индустрије, Ценић тражи укидање заштитних царина. Залаже се за стварање потрошачких и произвођачких задруга. „Свака општина или још боље срез може имати свој магацин од својих и страних производа, одакле би сви чланови најјефтиније набављали своје потребе и помоћу кога би најскупље продавали своје производе.“⁴⁷

Ценић је будућност развитка видео у задругама и био је за укидање преживелих институција из прошлости. „У корист индустрије треба укинути еснафе и на њихово место подићи општезанатлиско друштво, које би помоћу улога својих чланова и других прихода могло образовати фонд, из кога би помагало своје чланове у нужди и радило на унапређењу заната у свима правцима.“

Ради унапређења пољопривреде Ценић тражи: укидање кулука, подизање путева, подизање радионица за прера-

бивање сировина, подизање земљорадничких школа, стварање земљорадничких удружења. Истиче да је кулук „сам себе преживео“, да је остатак робовске институције.⁴⁸

У интересу најбројнијих сиромашних маса Ценић је у многим написима критиковао порески систем. Нарочито је устао против посредних пореза који су се почели уводити на предмете широке потрошње. Критиковао је закон о таксама, порезе на дуван, на обрт, на крчму пића. Говорио је и писао: „Пошто се овом порезом удара намет на најнужније потребе, то такорећи целом тежином својом притискује сиротињску и радничку класу, јер по самој природи својој тај се намет не може распоредити пропорционално према имућности грађана“...⁴⁹

Слобода је омиљена тема Ценићева. У једном од чланака посвећених слободи, он је као мото употребио познату реченицу Џона Стјуарта Мила: „После најнужнијих потреба — хране и одела — слобода је прва и највећа потреба човекове природе.“⁵⁰ Ценић казује како: „нема можда ни једне речи, ни једнога појма око кога је просуто толико жестоких речи, па и проливано толико људске крви као што је реч — слобода. Та цела досадања историја људства није ништа друго до једна велика прича о томе како су се непрестано борили, како су вазда устајали угњетени против својих угњетача, тражећи од ових слободе за себе.“⁵¹ Цитира разне ауторе о дефиницији слободе. Он се слаже са онима који су говорили да је човек слободан онда када „сам собом влада“, када је „потпуни господар од себе“. Да се таква слобода не би изродила у анархију, Ценић додаје да „праве слободе само утолико може бити, уколико су чланови друштва морално развијени“.⁵²

И при величању апстрактних теза о слободи Ценић не заборавља на њене реалне предуслове. За разлику од буржоаских идеалиста он резонује овако: Да би се човечанство оспособило за слободу, неопходно је пре тога остварити друштво у коме ће бити сваки награђен „по својој заслуги“, у коме се никоме неће моћи зарада заки-

дати, у коме ће се материјално стање свакога човека толико поправити да ће он моћи да стече квалитете образованог и моралног човека. При томе се позива и на једног од првих идејних претеча социјалиста наших, казујући: „Један од наших најдаровитијих мислилаца, који је мало, веома мало познат према дубини и тачности, према генијалности својих мисли, Живојин Жујовић ево како дефинише слободу: „Слобода је признање личности личношћу“.⁵³ Слобода се остварује онда када човек речима и делима ради на задовољењу потреба других „исто тако ревносно као и на задовољењу себе самога.“ Ценић додаје да овакве праве слободе може бити „само међ људма чија је целокупна природа (али нарочито интелектуална и морална) облагорођена, развијена, оплемењена, једном речју усавршена...“. Иако се Ценић сматра идеалистом он и овде истиче да је човеку, да би усавршио тако своју природу, на првом месту нужно да му друштво загарантује довољно средстава како би могао задовољити „све потребе живота“ те после могао обратити пажњу „и на облагорођења ума и карактера“.⁵⁴ Многе дефиниције о слободи Ценић је узео из прогласа француских револуционара утописта о правима човека. Али тим дефиницијама он додаје да: Царство праве слободе наступиће тек пошто се у савременом друштву изврши економски преобрајај.“⁵⁵

У једном другом Ценићевом чланку под насловом „Владајуће партије и слобода“, стоји: „Нема данас државе у којој се неће наћи партија што се поносито зову партије слободе, напретка итд.“ Међутим, „Докле је год извостан део људи другоме делу економски подчињен, докле год једни раде и гладују а други не раде а благују све дотле о слободи неће моћи ни збора бити. Тек у друштву које је засновано на начелу економске једнакости, у којем неће бити експлоатације, тек у том друштву моћи ће бити и праве слободе.“⁵⁶

У вези са политичким реформама и траженим слободама Ценић је, заједно са многим другим водећим личностима Србије тога периода, много писао о општинској самоуправи. При томе он инсистира на разликама које постоје између радикала и социјалиста. „Политичка организација друштвена на основу самоуправе, политичка и правна једнакост свију чланова, опште право гласања, обавезна настава, слобода савести итд., то је циљ радикалном уређењу друштва. Ми социјалисти тражимо такође то, само што нам то није циљ, већ средство, пут којим ће се доспети да се друштво уреди онако како социјализам тражи.“ Ценић објашњава: „Они војују за право на политичку слободу, а ми, поред тога, боримо се и за економску слободу. Они траже право вотума, а ми тражимо, поред тога, право на рад.“⁵⁷ Стављајући „економску слободу“ испред политичке, Ценић је мислио на „економску једнакост“ — како је то објаснио у наставку чланка, пошто су му неки читаоци пребацили да је истакао буржоаски идеал о економској слободи, а он је заправо истакао права човека да не буде економски потчињен, експлоатисан због неравноправног положаја, у стварности због друштвене неједнакости.

У дебати са радикалима око самоуправе, Ценић је истакао захтев за укидање средских начелстава, уместо окружних, што су тражили радикали. Он је био за велике општине које би вршиле функције средских начелстава. Иначе у суштини ово питање је сматрао као формалистичко. Читаоцима је објашњавао да: „Упрошћење администрације... није у том хоће ли постојати начелништва или неће него је у том на какви ће се начин излазити на крај са најмање пискарања.“⁵⁸ Враћајући се на тему о самоуправи, политичко-економској и духовној, он је говорио да је политичка самоуправа „само средство да би сваки човек додао за се ону збиљску самоуправу — економску и духовну, материјалну и умну“, јер ће се тек тада „отпочети да се збиљски остварује једнакост међу људима, једнакост која ће

Сл. 8 — Живојин Жујовић

се састојати у томе што ће сваки човек бити и радник и филозоф“.⁵⁹

Почетком осамдесетих година настале су крупне политичке промене у Србији. До тада носиоци различитих политичких групација били су појединци, поједине истакнуте личности. Страначке групе се нису разликовале по принципима, идејама, програмима, већ по именима њихових вођа, Гарашанина, Ристића, Христића, Чумића итд. Тада се прешло на формирање странака, са мање-више одређеним програмима, организационим статутима, тактичким и стратегијским плановима. Форме управљања су обликоване модерним, парламентарним методима. Према европским схемама, прилагођеним домаћим приликама, убрзо су настала три политичка центра: либералска, напредњачка и радикалска. Насупрот свима њима груписали су се социјалисти, страначки још неоформљени.

Ценић је у борби против тадашњих странака написао низ чланака. Нај-

оштрији је био према либералима, који су већ представљали конзервативце, реакционаре, и према радикалима, који су се још издавали и за социјалисте, те као такви представљали конкуренте. Против напредњака, који су тада сменили на власти либерале и још се представљали као носници прогресивних идеја у односу на либерале, Ценић је био обазривији, умеренији.

Ценићеви судови о појединим странкама и страначким вођама не могу се сматрати тачним, не представљају резултате објективних процена, већ оруђа политичких борби. Ипак садрже многе истине, а од интереса су данас и као аутентични извори за упознавање метода информисања јавности о политичким противницима преко штампе.

Већ у угледном броју, пишући о политичком стању у земљи, Ценић је истакао да: „Либерална странка располаже само са чиновништвом, а то зато што је њен вођ хтео да створи себи војску верних слугу, а не убеђених начелних бораца.“

О Напредњачкој странци казивао је: „Она је састављена из врло разнородних елемената, правих радикалаца као што је Каљевић, начелних либералаца, конзервативаца и најзад од проста света који мрзи Ристића и његову круту владавину.“

За Радикалну странку је говорио да је то странка „од нужде“, њена позитивна улога састојаће се, признао је, у извојевању „мало већих политичких слобода“. Већ је ту предсказао да ће се временом она претворити у реакционарну странку, као што је била либерална.⁶⁰

У једном од многих политичких чланака о приликама у земљи, у коме уместо наслова је ставио неколико знакова питања, Ценић је писао: „Оћемо да говоримо о стању наше земље, а како да крстимо друкче тај чланак но безбројним знаковима питања. То је стање више но питање, оно је проблем — један недогледни хаос од мисли и осећаја, страсти и побуда.“⁶¹ Док се води борба за власт између Ристића и Гарашанина, порез скаче „од два талира на један дукат“. У исто време: „Из дана у дан добош иде од куће до куће и разлеже

своју песму: „Ко да више“, и блажена простота ослобођава се „плотских печенија“ да лакше оде горе негде у рај, док ће злочеста господа, што тону на земљи у уживањима добити место у „паклу“ каквог салона“.⁶²

Под насловом „Политичке странке“, у напису који је излазио у наставцима десет дана, Ценић је нашироко износио своја схватања о том проблему. Одмах у почетку одбацио је тезе тада чувеног буржоаског теоретичара, немачког професора права Блунчлиа, казујући да „његове дефиниције странака могу да заносе и задовоље само оне који се у друштвеном животу ништа не разумеју“. Затим истиче да савремено друштво почива на овим основама: „1. У политичким одношајима — на сталешкој неједнакости... на посредном упливу народа на државне уредбе, и на подели друштва на оне који управљају и на оне којима се управља. 2. У сличним одношајима на својини и свима њеним последицама. 3. У моралним: на браку и обичајима, и најзад, 4. У умним: на неједнаком образовању“.⁶³ На тим основама Ценић је извршио поделу странака на две основне велике групе. У прву групу сврстао је све оне странке чији су приврженици говорили да су постојеће основе друштва „крајњи и да без њих друштво не може ни постојати; а све што остаје да се ради то је да се те основе изведу у свима појединцима тако како би највише среће људима принеле“. У другу групу Ценић је разместио оне који су тврдили да постојеће „основице друштва нису коначне, но да су оне само резултат поступног развитка човештва, да ће оне пропасти у даљем напретку друштвеном и заменити се другим основама исто онако као што су пропале многе пређашње основице за које се једном држало да су крајње, а које доцније подлегоше времену и уступише своје место садањим“. За ову другу групу је најважније да њене присталице поричу постојаност постојећег поретка, разлике које су постале међу њима сматрао је секундарним.

Прва група, по Ценићу, обухватала је „Назадњаке, конзервативце, либерале и радикале“. А друга: „комунисте, ко-

Сл. 9 — Милутин Гарашанин, лидер на-
предњака

лективисте, социјал-демократе и социјалисте“.

За назадњаке Ценић је сматрао све оне „који незадовољни садањим стањем желе да се поврате у старо слатко доба“. Они се регрутују од свих могућих реакционара. Појављују се у једној држави као представници „поповштине“, у другој, и то у републици „као приврженици монархије“, у трећој, у монархији „као борци за повратак неке назадне династије или феудалне владавине“. Ту су према томе „људи који новим поретком нешто губе што су имали у старом“.⁶⁴

У конзервативце убрајао је Ценић тадашње либерале. Њихова прогресивна улога у прошлости састојала се у томе да „проричу реч слобода“. Али другим странкама припала је „задаћа да је протумаче и остваре“.

За радикале Ценић је тврдио да постепено заузимају место либерала. Ка-

зује да: „Радикализам признавајући садање основице друштва за коначне“ неће да ремети поредак и задовољиће се понеким реформама. Указујући на примере у неким западноевропским земљама, Швајцарској, Италији, Француској, Енглеској, Ценић је истакао да радикали „задржавају умногоне бирократски систем мада им на застави стоји забележено на првом месту после политичких слобода самоуправа општинска“.⁶⁵ Ценић сматра да радикалске владе не могу и неће да врше корените реформе на власти. Код „назадних влада“ експлоатација се врши „у име бога, а код радикалних у име народа“. Он не пориче разлике између појединих грађанских странака и признаје да радикали стоје испред либерала. „Али она величанствена сврха друштвених наука које теже да друкче срећа влада у човештву, та сврха не постиже се никаквим радикалним програмом.“⁶⁶ Захтеви радикала се

не могу испунити ни поред најбоље воље јер не постоје материјални услови за то. Примера ради Ценић наводи како радикализам „тражи наставу општу, обавезну и бесплатну“ али „није довољно само рећи мораш се изобразити и за учитеља нећеш платити, већ треба питати ученика да ли ће имати за време учења шта да једе и обуче, и где да спава...“⁶⁷

Кад Ценић говори о другој, социјалистичкој групи, он је слабији него у расправи о странкама из прве групе. Ни тамо, додуше, није на потребној висини. Може му се пребацити да није знао за суштинске разлике између појединих грађанских странака. Али тамо је било битно да уочи и открије у јавности њихова заједничка буржоаска обележја. Та открића су од примарне важности у дневној политици, у страначкој борби вођеној у интересу радних, сиромашних маса, и за афирмацију социјалистичке мисли. Насупрот тој чињеници, борба између самих социјалистичких фракција, странака, струјања, била је теоретске природе. У Србији још није било ни једне организоване социјалистичке групе. Ту се није водила борба између различитих социјалистичких схватања и организација, већ су се снаге користиле за пропагирање социјалистичких идеја уопште. Зато је овде требало са више студиозности прићи разматрању разноликих социјалистичких групација. Да би се тај примарни политички задатак на што сврсисходнији начин извео, требало је, у првом реду, открити суштинске разлике између разних социјалистичких учења, уочити путеве који су најбрже, у првој етапи чак једино водили ка социјализму, изабрати идеологе и вође чије су тезе најисправније.

У овој другој групи Ценић је разликовао комунисте, социјалдемократе и социјалисте. Комунистима су се онда званично познати први утописти и Ценић их је све без разлике посматрао као наивне следбенике првих хришћана који су „задржавајући старе калупе сабијали у њих силом по нешто ново до чега су доцнијим развитком науке дошли.“⁶⁸ Са великом дозом подцењивања он је набрајао имена Саванароле, Мора,

Овена, Сен Симона, Бабефа, Кабеа, Фуријеа, Пјер Леруа, Мишељ Швалије. Није знао и није хтео да зна за велике разлике међу њима, за многе њихове доприносе даљем развоју социјалистичке мисли. Ипак је истакао да је комунизам „изрекао једну велику истину: да садање друштвене основе нису крајње и да може бити бољих, то му је заслуга“. Позитивно је оценио напад комуниста на приватну својину, замеравући им да не помињу „како да се уништи или уреди та својина на заједничким основцима, а још више непоимање како да уреди друге одношаје у друштву“.⁶⁹

Социјалдемократију Ценић је сматрао „по немачком калупу“ дотераним социјализмом. Пошто су се, као што смо већ истакли, радикали позивали на идеологе и вође социјалдемократа, Маркса, Ласала и друге, Ценић је сматрао да они могу бележити успехе само у Немачкој, у средини немачког народа који се „васпитао кроз читаве векове у особитој форми мишљења и рада“ заснованој „на некој апатији“. Он је додао: „да то није било у Немачкој једва ли би Ласал могао организовати онаку страшну војску пролетера, па ма имао двојином толико енергије и снаге“.⁷⁰ Из антирадикалских побуда Ценић је писао да вођи социјалдемократа делују из амбиције, из тежње ка власти, и говорио да они користе снагу и немаштину радничке класе да би испунили своје амбиције. Осудио их је што су „од човечанске идеје“ прешли на кастинску, што су „од средстава начинили циљ“⁷¹ Оне које је Ценић сматрао вођама „комунизма и социјалдемократизма“ признавао је само као претече „правих социјалиста“.

О том правом, модерном социјализму Ценић казује да је плод науке и човештва. „Он доноси међу људе љубав, братство, једнакост, образовање и уживање добара природних. Он је будућност јер у садашњости учи а у будућности остварује. Кад социјализам не би имао никакве друге добре стране заслуживао би вечно признање само стога што одриче укоченост човештву, а напредак вечни, непрекидни напредак узима за своју најглавнију основицу.“⁷² Тим вечним научним стрем-

љењима и модерним идеалима социјализма, Ценић посвећује највише и најтоплије речи. Социјализам то је „признавање вечног и неминовног напретка друштва и његових уредаба, и свођење свију друштвених одношаја на само моралне“.⁷³ Сваки други поредак, у прошлости, садашњости и будућности је „само прелазне природе“. Са општечовечанског становишта, у име социјализма: „борбу за опстанак која се тако живо данас међ људима води он сматра неизбежно својство неорганизованог друштва или боље рећи дивљачке агломерације, и полазећи са те тачке, он налази у даљем испитивању да је та борба све очајнија код дивљачких народа и да је све блажа код питомијих“. Истиче „као природно следство“ да ће „зверске борбе нестати код правих људи, здружених међу се ради заједничке среће“. У будућем друштву „састављеном од правих људи који схватају и своју и друштвену задаћу како треба — у том друштву не може бити других одношаја до једино моралних“.

Из кретања човека, људи, народа према бескласном, моралном, општечовечанском друштву Ценић је извео општедруштвене закључке. „Прво породица, затим задруга и најзад држава давала је људима све шири и шири кругозор општих интереса, и човек је лагано постајао од дивљег звера, који мисли да је сав свет створен само ради њега, прво добар члан породице, који је био готов жртвовати део својих интереса добру своје породице; затим члан патријархалне државице, задруге, где је осећао повезаности и љубави за њих; онда у држави његови се интереси слили са интересима породица и задруга; и најзад, будућност ће донети да људи осећају добро и зло целог човечанства као своје рођено.“⁷⁴

Ценић у главним потезима тачно реконструира генозу својине када казује да је она постала „услед тога што природа није давала сама собом без труда и умења човечјег онолико колико је требало људима да подједнако живе“. У својој прошлости својина је прво била породична, па задругарска и на крају, државна. Ценић на неким местима

погрешно поистовећује државну и приватну капиталистичку својину, али на сваком месту тачно предвиђа да ће на крају она постати општедруштвена. Све док то не буде тако човек је спутаван у развоју. „Данас, колико би нешто мало образованих људи могли правих чуда у корист човештва починити, паралише им њихову снагу предрасуде у којима су одрасли, установе које их гњаве, људи који им не даду живети.“⁷⁵ Да би се створили нови услови, нови односи, социјализам тражи „да се сви људи изобразе највишим знањем каквим човештво располаже“. У социјализму: „Сви појединачни интереси, и све установе које деле човештво на непријатељске групе, опадају, а то значи: не сме бити никаквих разлика између држава, нација, сталежа, имања, знања и уопште права, било међу појединим људима, било међу групама људи. Сва земља и све што је на њој мора припадати целом човештву а никаквом појединцу или општини, држави или групи држава. Између полова не сме бити разлике, на што има права један пол, на то и други. Сви људи имају право да решавају о свима пословима који се њих тичу. Сви, без разлике, морају се изобразити до највишег ступња до кога само може досегнути наука о васпитању. Сваки је дужан привредити човечанству онолико колико је способан, а сваки има право на намирење свију својих потреба. Између људи не сме бити никаквих насилних веза, већ само по наклоности и вољи са обе стране; стога у брачним пословима меродавни је судија — љубав. Сва средства и предмети који људима служе за заштиту против природних појава, у прилог живота и здравља људи, њихових угодности и уживања — оствариће се до највећег ступња за све“.⁷⁶

Међу социјалистима који се боре за општечовечанске идеале, Ценић разликује две групе: доктринарску и револуционарну. Доктринари су, по њему, они којима су примарне теорије, а револуционари они који виде да је одлучујућа пракса, свакодневна политичка борба. Себе сматра за револуционарног социјалисту.

Ценићеве заслуге стечене су у свакодневној унутрашњој страначкој борби, у критикама постојећег буржоаског поретка и владајућег бирократског система, у полемикама са страначким противницима, у захтевима за спровођење већих реформи, у доприносима за ширење социјалистичких идеја и оснивање социјалистичких организација. У борби за друштвене реформе и укидање бирократског система, против неправедног поретка и злоупотреба власти, он је највише насртао на либерале. Иако у месецима излажења *Радника*, Либерална странка није била на власти, Ценићеве најжешћи полемички напади били су уперени против ње, заправо њеног вође Јована Ристића.

Либерали су у *Раднику* жигосани као узрочници и творци бирократских установа, антидемократских закона, укорењених злоупотреба. Ценић је на њима искалио сав свој бес, због понижења и патњи претрпљених на робији. Против њих је писао са највише огорчења и мржње, због многих неправди које је морао поднети. Испуњен страховањима од њиховог повратка на власт, представљао их је као најопасније противнике свих могућих реформи. Оптуживан и гањан као противник династије, он је доказивао да су у погледу династичког питања највећи лицемери они који су из похлепе за влашћу спремни да служе свакој владајућој династији, који се не опредељују из убеђења већ из властољубивих побуда. Ценић је понављао да ни либерали, као ни остали водећи тадашњи политичари, не могу се сматрати правим обреновићевцима, као што се не би могли сматрати карађорђевцима, јер и једних и других је било мало, готово сви су они били спремни да служе, и служили су, и једној и другој династији, само да би били на владајућим положајима.⁷⁷

Напредњаке је *Радник* мање нападао него либерале. Његови противници оптуживали су га да је у служби напредњачке владе, да прима новац из њених фондова, од њених чланова и приврженика зато што пише против непријатеља владиних, против либерала и радикала. Остављајући за касније противаргументе овој оптужби, морамо предочити

Сл. 10 — Јован Ристић, вођ Либералне странке

историјску чињеницу да су у тим првим годинама на власти напредњаци били прогресивнији од старих конзервативаца и либерала. Зато се може оправдати умеренији став према напредњацима, иако је, сигурно, напредњачкој влади тај став конвенирао. Заправо, и у *Раднику* је било критичких написа, уперених против владе напредњака, само они нису имали вид оштрих полемика, него објективистичких разматрања. *Радник* је објашњавао читаоцима да све што говоре напредњаци као и либерали „о свом пријатељству према народу“ је „гола варка“, да су они, иако су изгласали неколико либералнијих политичких закона, са низ економских уредаба и уговора, на пример, железничком конвенцијом са Бонтуом, највише потчинили земљу интересима капитала, нарочито страног.

Међусобне полемике између либерала и напредњака *Радник* је обично пратио оваквим коментаром: „Док су либерали владали, њихов лист *Исток* није могао да се нахвали стања у Срби-

ји, среће народне, народног законодавства". А кад добоше напредњаци *Истoku* се „оног часа учини сва Србија црна, јадна, жалосна". С друге стране: „Напредњаци су за Ристићеве владе оплакивали бедни положај и економски и политички у којем се Србија находи. Сада пак кад је њихово царство они су расположени да кроз ружичастије наочари гледају на стање српског народа" иако сад тај народ притискују многи други намети „којих под Ристићем не беше". Са иронијом волео је Ценић да додаје: „Наравно! Србија министрима даје блага, славе и власти, а неминистрима не даје све то подједнако драго. Истераном чиновнику црна је канцеларија у којој је некад радио" ... Признавајући либералност извесном броју напредњачких закона, *Радник* је обично постављао питања: Али у суштини „шта је са народом? Је ли му напредњачка влада олакшала терет, који су га притискивали под Ристићевом владом? Је ли уопште економно стање нашег сељака боље откад су напредњаци на влади? Је ли под напредњачком владом мање каишара? Рани ли се боље, живи ли удобније српски сељак откад је после толико година у Београду скупштина први пут радила". На сва та питања он је одговарао: „Ништа, ништа од тога! Све једнако! Како је народу било тешко под Ристићевом владом исто му је тако тешко, да не кажемо и теже, под напредњачком владом. Горко искуство код свију народа показало је збиља да су у погледу народне среће и благостања све владе једнаке."⁷⁸

Највише чланака у *Раднику* Ценић је посветио полемикама са радикалима. Полемикy су заправо отпочели радикалски вођи који су били кивни на Ценића што је покренуо нов, социјалистички лист. Они су тада сматрали да њихови радикалски листови врше и мисију социјалистичких, да се они боре у пракси за остварење циљева радикализма и помоћу теорије још неостварљивог социјализма. Супротстављајући се таквим „политичким ујдурмама", Ценић је говорио да радикалија „која је досад експлоатисала свет на две стране, варајући

једне да исповеда социјализам, а проповедајући другима радикализам, и то назаднији но што је и један у Европи, — та радикалија уобразиља је да је закупила монопол од нових идеја, и да се од ње треба добити разрешница па тек да човек може што предузети".⁷⁹ Са бруталношћу отвореног политичког противника он казује да оно „што вође радикалне своје радикалисање називају практичним социјализмом" да је то заправо „проституисани социјализам".⁸⁰ Он негира оправданост радикализма у име практичног социјализма. Јер: „Социјализам је наука о најнапреднијим и најцелисходнијем уређењу човечанског друштва, као такав он се мора проповедати и у пракси." Његове присталице могу и треба да потпомажу и друге странке, напредније против назаднијих, али и то „може бити само под тачно одређеним условима и само ради извесних питања а не будурице ...". Социјалисти ће да подржавају и радикале у свима њиховим добрим намерама. Али, не смеју пропустити ни једну прилику да прокритикују Радикалну странку „гдегод она то заслужује".⁸¹

Ценић је критиковао програм Радикалне странке нарочито због тога што се у њему није тражило одвајање цркве од државе. Он је истакао да: „У Европи нема ни једне радикалне странке која не ставља на чело свога програма да се религија издвоји од државе. Иако се гдегде и за власти радикалне странке та тачка не оствари томе је крива несавладљива препрека на коју она при том питању наилази код простоте. Па ипак, још ни једном радикалу не паде на ум да стрпа у свој програм званичну религију стога што се народ противи слободи савести. То смо само ми срећни, и још та назадност може се појмити како треба кад се сетимо да су творци тога програма социјалисти!" Огорчено протестује што: „Либерали, напредњаци, радикали и „практичке социјалисте", сви будуће а по једном и истом плану извињавају своје удаљавање од остављене пред светом цели, што је наш народ још незрео, што нема повољних околности, што се мора задовољити и са мањим, итд." Није допуштено, међутим, казује Ценић,

да „било ради интереса начела, било ради успеха ствари, да се мењају имена и начела због неког практичког захтева.“ На наговештај радикала да ће поред политичке *Самоуправе* покренути један социјалистички часопис, Ценић исто тако оштро реагује, говорећи да тај дуализам „забунио би још већма свет да не зна шта управ да тражи и како да мисли“. Он утврђује да се социјалисти нису прекрстили у радикале ради успешнијег ширења социјализма, јер „данас социјализам мање броји својих присталица у Србији но што је имао још у првом свом рођењу 1871. године“. Многи од бивших социјалиста у ствари „нашли су да је радикализам згода којом се може и разметати пред народом и опет имати изгледа на власт и унапређења“. Он указује да ти колебљивци и каријеристи су махом из редова интелигенције, професори, писари, судије. Предсказује „да ни један социјалиста који је прешао у радикализам неће се више никада вратити социјализму, но може прећи и од радикализма у либерализам итд. јер су све те варијације јако међу собом сродне“. ⁸² Међутим, они би могли врло добро „проповедати социјализам, радити у народу и у скупштини на поправци народног благостања“ као социјалисти.

И у току најжешћих полемика са радикалном *Самоуправом*, *Радник* је писао да ће Радикалну странку увек помоћи у „њеном честитом послу око увођења радикалних реформи“. Само је додао примедбу и у таквој прилици да ће радикали у српским социјалистима увек наћи противника у случајевима када буду лажно проповедали социјализам. ⁸³ „Исто онако жестоке противнике и непријатеље као што је данас француски социјализам противан... радикалном опортунизму“ у Француској „или као што се кадгод Ласал и социјалисте борише против радикалне немачке странке, зване тамо напредњачком“. ⁸⁴

У полемикама са листом Радикалне странке, *Радник* је често прелазио у сарказам, извргавајући руглу пропагирање буржоаског радикализма под фирмом социјалистичког прагматизма. У чланку под насловом „Не на ме грбава веро“ на пример, са мотом „магарац у лавов-

ској кожи“ упоредио је радикалског „социјалисту“ са магарцем који је навучео лављу кожу да би га се бојали па кад то приметише грађани изудараше га. ⁸⁵ У истом стилу и тону, вођене су често и најозбиљније теоретске расправе између једног и другог листа, *Радника* и *Самоуправе*. Није било лако на тадашњем степену културног и политичког развитка оповргнути радикалске тезе оправдавانه социјалистичким аргументима. У то време у *Самоуправи* величана су дела твораца научног социјализма Маркса и Енгелса, истицани успеси великог радничког организатора Ласала, а као бесмртни вођ на пиједестал народног учитеља стављен је Светозар Марковић, родоначелник социјализма у Србији. На страницама *Самоуправе* као и *Радника* излагани су захтеви радника за побољшање животних услова, штампани извештаји о успесима радничких удружења. Већ у програмској декларацији *Самоуправе*, у првом њеном броју, стајало је да ће „као циљ нашега државног уређења“ сматрати: „унутра народно благостање и слободу...“ ⁸⁶

На радничке скупове тада су одлазили и радикалски посланици. На примедбе да се „са Светозаревом смрћу угаси сваки покушај да стање радника постане сносније“, *Самоуправа* је одвратила да се стање радника „није сметнуло с ума“, да вође радикала стално имају „пред очима економски положај целе земље“ а нарочито радног народа. Поздрављајући упорну борбу радних маса, радикалски лист је честитао „радничкој дурашности која се огледала у њиховом животарењу и у то време кад не беше ни трага од некаквог више или мање јавног живота“. После једног скупа Дружине кројачких радника, *Самоуправа* је истицала: „Кад су они преживели најкобније време нашег друштвеног живота, можемо се надати да ће дружина кројачких радника озбиљношћу, енергијом и оданошћу, друштвеним интересима самих чланова много живље коракнути унапред. Желимо им од свег срца свако добро.“ ⁸⁷

У редакцији *Самоуправе* радили су најближи сарадници и следбеници Светозара Марковића, познати као творци социјалистичког покрета у Србији. Међу њима су се налазили они најјачи: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Лаза Пачу, Раша Милошевић. Они су по учености, култури, знању и искуству, књижевном и публицистичком стилу стајали изнад Ценића. Ругали су се његовим наивним „револуционарно-социјалистичким тезама“, незналачким испадима, рогобатним стилизацијама, недовољно писменим написима. (Пера Тодоровић, један од највећих полемичара 19. века, насупрот Ценићевим небулозним социјалистичким, антисоцијал-демократским, антимајксистичким објашњавањима писао је испрени: да се радикали држе само учења твораца научног социјализма, да нико међу њима није „измислио социјализам, ни критички правац књижевности, као ни читаве погледе на свет и друштво“. А с друге стране, Ценић и његови сарадници припадају оним блаженим — додао је иронично Тодоровић — „који су мало читали и мало знају. Они на сваком кораку уживају оно ретко задовољство, које човек осећа кад учини какав нов проналазак“. Упоредјујући себе са њима он је додао: „Увек ћу се сећати оних излива радости који су ме спопадали кад као гимназиста, радећи брижљиво задатке из алгебре и геометрије „пронађем“ какав нов начин решавања, па постројим читаве формуле друкчијега, новог и бржега доказивања. Ах мој слатки Моћниче, колико сам проналазака учинио и колико ли сам наслада уживао док сам тебе познавао. А доцније! Ох доцније, разлетели су се сви лепо снови јер чим се дубље упутих у изучавање математике увидех са жалошћу да су сви моји проналасци или погрешни или су их други давно и давно већ учинили. Благо уредништву *Радника*, односно социјализма оно се још налази у фази моћништва“).⁸⁸

Радикалска управа је уверавала своје читаоце да је „још 1873. године, кад је покојни Светозар у Крагујевцу у највећем јеку радио на *Јавности*, израђен „нацрт пројекта за програм радикалне партије“.⁸⁹ Према томе, радикали су и

стварање Радикалне странке приказали као социјалистичко дело.

Самоуправа је, с циљем да компромитује Ценића, износила и честе оптужбе да он добија новац од Гарашанина и његових истомишљеника.⁹⁰ Не мали број људи налазио је у то време заштитавања борбе између напредњачке владе и радикалске опозиције потврду истинитости тих оптужби у писању самог *Радника*, који је кидисао на радикале док је напредњачке остављао на миру. Такво држање *Радника*, које се иначе може правдати стицајем многих околности, такође је отежавало рад тадашњих социјалиста на челу са Ценићем.

Самоуправа је повећавала сумњу у исправност Ценићевог рада и аналитичким побијањем његових теза, у чланцима написаним у виду научних расправа. Тако је у њеном подлистку почев од 54. броја, 7. маја 1881, излазио напис у наставцима под насловом „Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије“ са циљем „да покаже начелну разлику“ између првих Марковићевих социјалиста и „псеудосоцијалиста“ Ценића, „између старог и новог *Радника* и по дужности према Светозару Марковићу.“⁹¹ У тој расправи, штампаној после у посебној књижици, изложено је „важно питање о суштини друштва и друштвено-политичких партија“ на основу учења твораца научног социјализма у западној Европи.⁹² Ту су наведене мисли Маркса, Енгелса, Ласала, Родбертуса, поред неких данас мање познатих социјалних и социјалистичких реформатора. Ту је исто тако као и у *Радниковој* расправи „О друштвено-политичким странкама“ која је изазвала ову *Самоуправину* расправу, признат дијалектички закон природе, по коме: „у природи нема ничега сталнога, за вечност непроменљивог, већ напротив све се непрестано мења, све је у току, све се развија“. Историјска прошлост је диференцирана према овим друштвима: „друштво азијатско, друштво античко, друштво феудално, друштво грађанско-либерално“. Истакнуто је да су сва историјска друштва заснована на борби антагонистичких класа, на експлоатацији нижих ка-

ста, сталежа, класа од стране виших. „Раденици су били свагда подчињени и неправни, у античком друштву робље, у феудалном друштву себрови и грађани, уопште трећи сталеж, у грађанско-либералноме друштву најамници, уопште немаштина...“⁹³ Владајући сталеж је био „свагда онај у чијим је рукама било друштвено богатство“ а у „чијим ће пак рукама бити друштвено богатство зависи од начина производње и размене добара, уопште од читаве економске структуре друштва. Кад се промени та економска структура, кад се у њој изврши преврат, то се изврши преврат и у читавоме друштву, тј. у политичком, правном и умном животу друштва“. Извучена је поука из еволутивног и револуционарног развика по којој је утврђено „кад се у једном друштву зачело друго ново, тад се друштво може препородити на два начина: путем реформе или путем политичке револуције, политичкога преврата. Обично је сила бабица нових друштава“.⁹⁴

После доста објективне процене тока француске револуције, по чијем току је реконструисана победа и изградња капиталистичког друштва, истицане су супротности и противречности којима обилује нов неправедни поредак. „На место једнакости утврдила се неједнакост; на место општег благостања, створен је као услов друштвенога опстанка најамнички радни сталеж, који је осуђен на вечно сиромаштво. На место обећане хармоније у друштву наступила је жестока и очајна утакмица. На место општег образовања наступио је варваризам на једноме полу услед обиља, а на другоме услед сиротиње.“⁹⁵ У тексту о разним политичким странкама у капиталистичком друштву, за демократске странке речено је да су утопистичке, јер „демократизам је противан суштини друштва грађанскога, друштва подељеног у класе...“⁹⁶

Само Радикална странка ту није оцењена по својим иманентним буржоаским својствима, већ по генези свога имена. За њу се каже да означава партију „која хоће корените измене“⁹⁷: у бирократској држави „уништење биро-

кратске системе“, а „у земљи где држава не води бригу о народном благостању — која би тражила да та брига буде прва и најважнија задаћа државе“.⁹⁸ Једино се либералне странке, у разним варијантама, у овој радикалној интерпретацији сматрају експонентом неправедног, експлоататорског буржоаског друштва. Насупрот њима стоје радикалне странке које, према датом објашњењу овде, могу да буду и претече социјализма, и синоним социјалистичких странака.

О самим социјалистичким странкама, као носиоцима новог поретка, говори се овде са највише признања па се, за разлику од Ценићевих субјективистичких разлагања, чак на првом месту истичу заслуге класно борбених радничких социјалдемократских странака под утицајем Марксових учења. Јер: „Радничка класа појмила је и зна да се сва досадашња историја свршила у класним супротностима и борбама. Она зна, да је узев уопште у свима досадањим друштвима било две класе: потчињена и владајућа, радна и нерадна. Потчињена и радна класа свагда је морала производити све за себе и за оне који нису радили, и то свагда за себе тек толико да се може живети, а за оне што нису радили — веома обилно.“⁹⁹ Тврди се и предсказује да „једино класа потчињена, класа радничка, може кренути човештво у напред, тј. да се униште класе.“ Само она може да створи бескласно друштво с обзиром да „она не може себе ослободити а да не ослободи човештво, тј. она не може уништити свој потчињени положај, а да не уништи потчињеност у људском друштву уопште“.¹⁰⁰

О многим категоријама се пише овде исправно. О раду и најамној радној снази као о роби, о вредности и вишку вредности, према Марксу за кога се каже да „аналише грађанско друштво исто тако као што би природњак испитивао какву природну појаву“.¹⁰¹ Теоретски исправно оповргавају се Ценићеве заблуде о ограниченим снагама класно борбеног социјализма у односу према његовим општечовечанским покретачким елементима. Показује се како рад-

ничка класа крчи путеве човечанства ка прогресу а не обратно. На питање: „Може ли бити другог каквог социјализма сем радничког?“ одговара се одлучно: „Очигледно је да не може“.¹⁰² Али тај класни социјализам није ексклузиван, јер „радничка класа силом свога друштвеног положаја, мора да заступа читаво човештво, по томе је и социјализам израз чисто човечанских потреба... Он дакле мада се јавља као теорија једне класе, опет не заступа класу већ човештво“.¹⁰³

Узрочници и спроводници револуционарних промена не налазе се у мисаоним већ у произвођачким агенсима. Последњи „узроци свију друштвених промена и преврата немају да се траже у људским главама, у њиховој већој или мањој увиђавности у вечну истину и правду... већ у променама начина производње и размене... Пробуђена свест: да су постојеће друштвене установе неразумне и неправедне, да је разум постао безумље, добро пак — беда, то је само знак да су се у тишини збиле промене у начинима производње и облицима размене, са којима се не слаже више друштвени поредак, који је био згодан и подесан за прошле економске услове“.¹⁰⁴ Оповргавајући нетачне Ценићеве премисе у *Раднику*, писац *Самоуправног* написа казује: „За социјализам није од савршено никакве важности како ће га схватити један или други журналиста у некој малој земљи на истоку, већ од пресудне важности како је социјализам схватио — као своје рођено дело — пролетаријат.“

Практични програм социјалиста у грађанском друштву треба да се заснива на организацији радничке класе „за извршење њенога историјског задатка“. Јер: „сила се даје сузбити само силом“.¹⁰⁵

Ценић, који је у одсуству радничке класе претпоставио опште човечанске снаге класним, убраја се овде иронично у „идеалисте — богослове“. Јер „само они могу тражити да се против те моћне силе бори љубављу“.¹⁰⁶ Ценића писац назива метафизичаром и богословом „јер свођење социјализма на морал није ништа друго до богословија, тј.

онакарабени идеализам“. Убеђењем материјалиста на рачун предрасуда идеалиста он понавља: „тврђења метафизичара и идеалиста да је идеја јача од материјалних чињеница, и да идеја независно од економског друштвеног склопа може кретати друштво, то тврђење велимо, после епохалних радова *Бекла* и *Маркса*, налази уточишта и тавори се само у главама збуњеним свакојаким богословским филозофијама, кад знамо да идеја и потиче из материјалних чињеница а не пада с неба, нити се може исисати из прстију“.¹⁰⁷

Па ипак, упркос правилно изложеним теоретским поставкама и критикама, закључци и у овој радикалној расправи су нетачни, неправилни. Све исправне тезе служе само за камуфлажу неисправне дедукције, којом се брани буржоаски конформизам Радикалне странке са мотивацијом да је српско друштво „примитивно друштво“, да „производња наша још је савршено неразвијена, скоро рећи на ступњу азијатске културе“, да „у нашем друштву класинске разлике, сталешке супротности“ и нема. Према томе, у Србији „задатак социјализма састоји се у „задатку радикализма“ да се стимулира „развитак и организација производње, али без класинских супротности, као темељ материјалне независности, и широки демократски основ државе“.¹⁰⁸

На ову *Самоуправину* расправу, која је излазила неколико месеци у наставцима, одговарао је Ценић готово два месеца под насловом „Богослов и доктор“. (Расправа штампана у *Самоуправи* и прештампана после посебно у брошури није имала потписа. Ценић је у свом одговору тврдио да има доказа да ју је написао др Лаза Пачу. Пачу и уредништво *Самоуправе* енергично су демантовали ову тврдњу. Међутим, Пачуов каснији биограф, саборац и пријатељ, казује да је Ценићева тврдња била тачна).¹⁰⁹ Ценићев одговор, иако је опет пун њему својствених предрасуда и грешака, у основи је исправан јер разоткрива основне, буржоаске недостатке радикалског критичара.

Сл. 12 — Лаза Пачу, један од идеолога Радикалне странке

Ценић је одмах уочио и свету око себе показао да свршетак радикалске расправе не одговара њеном почетку, и да та противречност је природна последица недоследности, не-принципијелности, неискрености политичара, који социјалистичким тезама покушава да одбрани буржоаске хипотезе, научничким аргументима да прикрије страначке циљеве. Читалац је, међутим, опет доведен у заблуду Ценићевом идеалистичком интерпретацијом великих историјских преокрета, по којој је изгледало да је „економски преврат био резултат политичког и умног преврата“.¹¹⁰ Али је у том моменту ипак важније би-

ло то што су овде разоткривене заблуде које су биле ширене од радикала. Јер, Ценић је инсистирао на томе да он и његови социјалистички истомишљеници нису „заступници тог гледишта да се свет даје по вољи прекрајати“ већ, напротив, да су то радикали „који се више бакћу са политичким стварима“ то је *Самоуправа* са целим својим и „видимим и невидимим“ персоналом. „Они су баш ти, који тврде да се помоћу политике даје све и сва учинити, и да се уставом и политичким слободама могу постићи све среће на овом свету, — док се ми баш у том од њих и разликујемо, што не признајемо свемоћност политике“.¹¹¹ Читалац, који му не би веровао, он упућује на *Самоуправу*: „Нека се на делу увери да се у њој не обрађује нити поштује иједно начело исказано у подлистку „Грађанско друштво“, и тада ће сам схватити куда то све смера“.¹¹² Јер Ценић је био у праву када је тврдио „да није нужно да сав свет постане пролетер па да се оствари социјализам; но да је потребно да се што више пролетера и осталог народа подигне умно и морално, да појми своју заједницу и да се тако организује војска будућности...“¹¹³

Код Ценића пренаглашене умне и моралне снаге значе заправо револуционисане људске снаге, квалитете којима обилују људи када стварају револуцију, када врше револуционарне преокрете, када код њих у револуционарној атмосфери преовладава револуционарни дух. А код његовог опонента, радикалског доктора, напротив, материјалне произвођачке снаге, иако се највише истичу, служе за стишање, умиривање духова, за доказивање неостварљивости револуционарних преокрета у датим условима, да би се оправдала политичка линија у буржоаским оквирима, одбранила концепција прилагођавања опортуне политике у заосталој средини. Историја је показала да без револуционарних елемената у људском материјалу нема револуционарних преокрета. Зато је већ Ценић могао с правом да укаже на примере који су оправдавали његове оцене, да самосвесно тврди и понавља: „Ми веру-

јемо да садањи капиталистички систем уређења друштвеног јако потпомаже развитак и остварење социјализма: тај ће систем створити војске доцнијих социјалних револуционара — војску пролетера. Но не треба заборавити да та војска и сад постоји у неким земљама и то у огромној већини над осталом масом па ипак¹¹⁴ она представља само инертну масу. Ценић указује на Енглеску у којој је већ тада пролетаријат био најснажнији међу европским државама а која је спадала у земље са најмање револуционарних потреса.

Касније победе револуционарних проповедника социјализма у заосталим земљама, које ће на тај начин претећи развијене капиталистичке државе доказују колико је Ценић био у праву када је писао: „Сам акт остварења (социјализма — А. Р.) могао би се извршити и са мањином“, јер „у решавању судбе друштава“ од пресудног су значаја људи, појединци и масе, њихова револуционарна спремност и снага.¹¹⁵

У овом свом полемичком одговору Ценић признаје чак велику важност, — иако само на малом простору од неколико редака и то за мали историјски период — научног и револуционарног доприноса Марксових дела. Прихвата мишљење да ће његова политичка економија „донети ... користи“, што ће убедити људе „о трулости садашње друштвене организације, што ће припомоћи да друштвена наука у том погледу (у економским односима међу људма) ступи на позитивно земљиште, и, најзад, што ће послужити као згодно агитационо средство за подизање маса“.¹¹⁶ Ценић додаје још да никада није негирао: „да су радници најглавније и најпоузданије чињенице за остварење социјализма“.¹¹⁷ Само он неће, из већ поновљених разлога, да се поистовећује „радничко питање и социјализам“.¹¹⁸ Иначе „извесно је“ да је он — како сам тврди — „милион пута наклоњенији радницима и заузетији за њихову срећу но што је писац „Грађанског друштва“ и његова компанија.“¹¹⁹ Он открива дубљи, скривени смисао противникове аргументације: пошто „код нас фабричких радника нема, еле кад би се социјали-

зам узео као радничко питање значи да се он као такав не би могао у Србији пропагирати, но да српски социјализам мора узети неки особити облик, налик на радикализам. И на крају крајева излази, да је задаћа таком писању била да оправдава ренегатство оних социјалиста који су прешли у радикализам“.¹²⁰ Зато је радикалима који су тврдили да име није битно, да се и под фирмом радикализма може ширити социјализам Ценић поручио: „Кад вам име не значи ништа што сте га мењали, што нисте остали и даље социјалисте; или кад вам је име свеједно, што се не зовете назадњацима или конзервативцима но баш сте изабрали радикализам? Смешни су такви изговори, врло смешни, да се готово не могу ни обаврати, јер то они сами са собом чине!“¹²¹

И Ценић признаје улогу материјалних, производних, економских предуслова за остварење социјализма. „Кадгод није било пошта и телеграфа да и врло удаљене људе држи у блиској свези; није било штампе да људска знања нагомилава и свуда обилато распростире; није било никога да књижи делателно припомогне; није било железница и пароброда да најудаљеније крајеве и људе сасвим једно другом приближе; индустрија и земљорадња нису биле тако развијене да набаве и произведу предмете за подмирење свемогућих потреба људских: једном речи, пређе није било ниједног услова да људи могу уредити своје друштво по људски. Зато се социјализам није могао ни појавити ни остварити.“¹²² Према томе: „чим су сви ти услови донекле оживели, оживело је и човештво, пренуло се из свога дивљаштва, изрекло велику истину — да су сами људи, чланови друштава, једини овлашћени да кроје друштва“.¹²³

Истичући готово подједнаку важност политичких, моралних и економских чинилаца, Ценић очигледно греша у редоследу. По њему та три чиниоца „иду готово упоредо, и једва би се могло одредити који је од њих пречи“.¹²⁴ Али и овде он сам себе коригује њему својственим реалистичким допунама: „Ако се нека странка докопала политичке власти и мисли помоћу ње да изврши

препорођај друштва, — онда ће морати сместа да преузме преврат економски и умни одмах за политичким, па тек тада да се може надати неком успеху. А те три чињенице скупа узете стварају морални преврат: јер само нови морал може подићи и одржати нов друштвени поредак.¹²⁵

Упркос ранијим и сада опет поновљеним испадима против твораца научног социјализма и њихових следбеника, упркос смутњама, недоследностима, заблудама и незнањима, испољеним на многим местима, Ценић је могао на крају да се похвали да је и у овој полемици у ономе што је тада било најважније у праву. Основа на којој је он извршио поделу странака на две групе, буржоаске и антибуржоаске, била је једино исправна. Ову основу његов противник никако није могао да сруши. Све странке и страначке групације одиста су се могле свести на две антагонистичке, суштински опречне групе. У прву су спадали поред конзервативаца, либерала, напредњака, и радикали, сви који су признавали „постојеће основице друштва за крајње“.¹²⁶ У другу групу су улазили, насупрот првој, они који су сматрали да је база друштвена дотрајала, да је треба срушити и изградити нову. „То је темељ те расправе и доктор је могао све остало срушити, само да је тај темељ поколебао.“¹²⁷ А он то није учинио, није могао учинити.

Мисаоне и осећајне категорије, које је Ценић преувеличавао и због којих му се његов ученији и реалнији противник ругао, код Ценића изискују допунска објашњења. Треба имати у виду да их је он превасходно користио у практичној а не теоретској борби. Јер — како је говорио: „Борци за социјалистичка начела могу успети само онда ако их узамна љубав буде везивала да заједнички против општег непријатеља војују.“ Зато се мора и данас потврдити тачност реченице којом је радикалима, надменим и хвалисавим по већој учености, пркосно узвратио: „Макар и с мањим знањем од

њих, „дружиница“ око *Радника* збиља води друштво бољој срећи.“¹²⁸

У новинским полемикама између Ценића и његових радикалских опонента речи се нису бирале. На рачун уредника *Радника* и његових сарадника, у *Самоуправи* најчешће су употребљавани изрази: „плаћене душе . . . , клеветала . . . , муле . . . , незналице . . . , лаке личности . . . , денунцијатори . . .“. Можемо рећи да ни *Радник* у својим одговорима није имао више такта ни обзира када је радикале приказао као социјалистичке ренегате, издајнике. Против-радикалски написи у *Раднику* појављивали су се чак чешће, били су много дужи, опширнији, подробнији. Сувише велики простор дат је овим полемикама „због необавештености публике“, са намером да се читалац, који је био више докон а мање верзиран у догађајима и начелним размимоилажењима него данашњи, убеди у неисправност противника.

Радикали у *Самоуправи* оптуживали су у јавности Ценића да их је денунцирао у затвору и још увек их денунцирао као караборџевце. А он им је узвраћао презриво „упљувцима“ да се они као познати превртљивци не би имали плашити ни таквих денунцијација, да их је учинио, „јер они нису радикалци, ни социјалисте, ни напредњаци, ни либерали, ни обреновићевци, ни караборџевци, јер они су све то наједанпут. Кад им треба они су караборџевци, па онда Блазнавчеви, па онда Ристићеви, па онда социјалисте, па радикалци, па напредњаци, — сад су почели бивати либералци, династијашци, обреновићевци, православни хришћани, митрополитовци итд., а доћи ће време кад ће постати баволи од тетке“.¹²⁹

Накарадне методе жигосања противника погрдним увредљивим и клеветничким епитетима, били су тада уобичајени у штампи. Ради илустрације тог стила наводимо још чињеницу да је *Радник* излазио и у ванредном броју само да би могао донети у целисти велике реплике против *Самоуправе*.

У борби против радикала Ценић је једно време имао за савезника Драгишу Станојевића, доктора права, ученог

познаваоца разних политичких доктрина, странака, струјања, страсног полемичара, литерарног памфлетисту. Станојевићеве расправе допринеле су јачању *Радниковог* ауторитета, јер он је радикале побрљао аргументима самих творца научног социјализма, у првом реду Маркса и Енгелса, помоћу материјалистичко дијалектичких метода доказивања истине и разоткривања заблуда.

У страначкој борби Ценић је иступио и као кандидат за народног посланика на допунским изборима одржаним у Београду 13. децембра 1881. Тада су на страницама *Радника* објављивани позиви за његове предизборне зборове, резимеи његових програмских декларација и прогласа, којима су бирачи позивани да гласају за јединог „занатлијско-радничког“ кандидата. У тим предизборним написима првенствено се траже економске реформе у корист најсиромашнијих радних слојева народа. Истиче се да пре него што се одреде „дације држави“ треба осигурати опстанак грађана. Говори се противу господе и „господских улица“, која „не знају за јад и рад“. Наводи се потреба да држава изгради велике радничке зграде за становање са ниским киријама, да се утврде минималне зараде, да се сниже порези сиромашнијим обртницима, пиљарима, рибарима и сл. Циљ је да „држава постоји рад људи, а не људи рад државе“.¹³⁰ Позиви за гласање упућују се углавном занатлијама, радницима и сељацима. Њихов број са правом гласа био је, међутим, премален да му осигурају победу. Изабран је кандидат из владајуће напредњачке странке. Ценић се ипак могао похвалити да је добио више гласова (188) него либералски (148) и радикалски кандидат (108).

У захвалници својим бирачима у *Раднику* Ценић је тешио оном народном: „Чија сила онога и царство“. А као наравоученије изнео је потребу образовања Општег савеза занатлија, радника и сељака „који ће бити најсигурнија брана“ за опште интересе. Опраштајући се од својих бирача, храбрећи их за „дурашност“, он их је позивао да остваре предложени савез трудбеника. „Нека је наша лозинка та

света заједница, па ниједном“ противкандидату „или његовом заштитнику неће помоћи ни сва војска овога света“.¹³¹

Иако Ценић у *Раднику* није сажео захтеве и погледе социјалиста у форми једне програмске декларације, из његових начелних чланака и говора виде се његова социјалистичка схватања и настојања онако како смо их овде изложили. О преосталим појединачним проблемима у земљи, он је такође често и опширно писао тако да је читалац у његовом листу могао наћи одговор, некад мање, некад више тачан, на готово сва питања која су произилазила из тегаба свакодневног живота. Дешавало се да објави чланак и неког недовољно упућеног симпатизера, с чијим назорима се не би у потпуности слагао, од којих би се онда оградио. Тако је један напис о положају сељака и стању у пољопривреди попратио са примедбом да га објављује иако се не слаже „са многим назорима... о правцу и опсегу реформама“ што се у њему траже, из разлога „што је сада тек време да треба да саслушамо свачију мисао о реформама, ма се она не слагала са нашим назорима, и што у овој расправи има доста једрих мисли на које ваља пажњу обратити“.¹³²

Од појединачних написа има највише о сељаштву, које је тада сачињавало преко 90% становништва. Падају у очи документовани информативни кратки дописи из појединих места. Они упознавају читаоца са приликама на селу, са горућим проблемима сеоског живља. Ту се жигошу разне примитивне предрасуде, подржаване нарочито од свештеника, учитеља веронауке.¹³³ Указује се на штетност преживелих институција, обичаја и веровања. Откривају лоше последице инертности сељачких маса. Говори се о потребама унапређења, модернизовања села, ушоравања, о чему у многим местима „сељаци неће ни да чују“ јер „хоће да им имање и кућа буду на истом месту“.¹³⁴

У једном од пластичних дописа из заосталог сточарског краја „*Стари влах*“ стоји: „Данас кад цивилизатори светски мачем и огњем оглашују свету да

је рај на земљи и да је деветнаести век век напретка, среће и слободе људске, добро ће бити да и својим очима погледамо око себе, те да видимо како живимо и да л' је онако као што неки говоре".¹³⁵ Јер у *Старом влаху*, познатом врлетном сиромашном пределу Србије, где су људи живели од сточарства, и „од киријашења и надничења“, поред примитивне земљорадње, велика већина народа није имала „ни волова, ни коња, ни плуга, ни кола, но са будаком и својим лебима да узоре, да донесе дрва, однесе у воденицу жито и донесе, и све што му треба уради.“¹³⁶ У томе крају заостали, сујеверни сељак, у просвећеном деветнаестом веку: „најглавније природне појаве и шкодљиве утицаје сматра као казну од... бога... ако му је град потукао усев, или је сувишна киша или суша, онда је то вели зато, што нису уредно сви постили, или нису „денија“ држали или су радили на неком „свецу“ итд.“¹³⁷

Од дописника из Ивањице *Радников* читалац је могао сазнати да: „наш сељак и кад му најбоље роди летина опет мора да купи леба за израну своје породице...“¹³⁸ А од дописника из Браничева да за експлоатисаног сељака још увек важи пословично упозорење „набеш ли на путу и гуњ сељачки, немој да пробеш док му не оцепиш 25 батина“. Ту се казује да би се млада и слаба буржоазија могла уништити уништењем бирократије и организовањем производачких задруга.¹³⁹ Испод Космаја у то време, према допису у *Раднику*, сељак је принуђен да продаје зеленашу летину пре него што је изродила. А у допису из једног села пожаревачког округа стоји да тамо „у више кућа деца сматрају највећи празник онај дан кад се омрсе, за сретне онда кад имају довољно проје“.¹⁴⁰

Како се становништво тада делило и живело у већини места, сазнајемо од *Радниковог* дописника из Браничева по коме су постојале три категорије: „господско-канцеларијски свет, трговачко-шпекулантски, и раднички свет, где спадају: занатлије, земљорадници и надничари.“ Господско-канцеларијски свет — „људи од таљигације (интелигенци-

је)“ живи „спокојно“... „села — балови — беседе заступљене су већином њима; главније кафане са баштама њихова су одмаралишта после „утрућеног“ дневног рада у канцеларији...“, док радни народ са надницом од око осам гроша живи у беди. Обухватајући све ове недаће, Ценић у једном од уводника *Радника* под насловом „Глад и наука“ казује: „За подизање земљорадње и индустрије и за распрострањавање образовања... нема новаца“ а „стари пандури, одбачени посланици, ислужени солдати, одбегли странци и многи други подобни овима налазе уточишта у државној служби“ док „за питомце земљорадничке као и учитељске школе нема места! Лепа практика.“¹⁴¹

У Ценићевом *Раднику* читалац је могао наћи многе написе о социјалистичком радничком покрету у земаљским и ширим, европским и светским размерама. Додуше, ту једва има објективних чланака о ауторима научно-социјалистичког учења и о политичким вођама класних радничких социјалистичких организација, јер је о њима Ценић, као што смо видели, имао наопаке појмове под утицајем напабирчених излагања њихових противника. Али, ипак о већим револуционарним социјалистичким акцијама и идејама највише се сазнаје у том периоду у Србији преко *Радника*, који једини тада о њима говори као о спасоносном леку против свих могућих политичких и економских тегоба.

У извештајима са терена, дописима и белешкама, Ценић је објављивао и коментарисао вести из радничког покрета у земљи са жаром револуционарног социјалистичког агитатора и публицисте. Када је Васо Пелагић, на пример, протеран из Србије, *Радник* је писао: „Пелагића треба вратити у Србију, а министрима забранити да могу протеривати ма кога то било без осуде судске; а Србе, ма одакле они били, да не сме нико и никад прогнати из Србије...“¹⁴²

У одбрани новоосноване „Задруге обућарских радника у Шапцу“, против које је устао еснаф обућарских мајстора, Ценићев лист тражи да се законом

укину феудалне еснафске установе да не би и даље кочиле напредак.¹⁴³

За радничке невоље и акције јавност је највише сазнала преко *Радника*. И данас, кад хоћемо да се обавестимо о неким појединостима из покрета, ми овде налазимо детаље које другде не можемо наћи. Тако су читаоци обавештени једнога дана да су радници при градској војној шивари предали тужбу Министарству војном против управника, јер им је укидао од зараде по два гроша на сваком готовом мундиру и по један грош на чоханим панталонама. Сума, коју је закинуо, износила је, по овој белешци — око 20.000 гроша.¹⁴⁴ Касније је *Радник* обавестио читаоце да је због ове жалбе управа отпустила седам радника.¹⁴⁵

Неколико позива занатлијама и радницима одштапао је Ценић за оснивачку скупштину општег занатлијско-радничког друштва. После оснивачке скупштине, на којој је примљен статут, у *Раднику* је објављен коментар у коме се казује да је добра страна статута „Што се је у њему јасно... обухватила циљ и средства организације радничке како је може разумети сваки наш радник и занатлија...“ У вези са одредбом о узајамном потпомагању чланова „у материјалним незгодама и болестима“ и о узајамном образовању чланова ту стоји „да науци и образовању претходим хлебаци. Гладан човек неспособан је за сваки рад а нарочито за умни. Хрђаво материјално стање основица је необразованости.“¹⁴⁶

Ценић је испољио велику активност око организовања радничких удружења, која су тада углавном имала карактер друштва за узајамно помагање и образовање. Он је био свестан слабости таквих удружења, али још није било довољно снаге за ефикасније страначке и синдикалне организације, па је резонувао овако: „Мада, искључиво узевши, не бисмо рекли да је узајамно помагање неки предмет од великог замашаја и мада му, узевши то за се, не бисмо бог зна како симпатисали, што такве задаће пре спадају у застареле филантропске тежње, које се не могу сматрати као неко особито

згодно средство за реформе друштвене — ипак ми с обе руке потписујемо њихов рад, што је он преко потребан код нас иако би био излишан и штетан на западу. Тамо су друге прилике, отуда је потекао и друкчији рад.“¹⁴⁶ Сматрао је стога да тадашње, прве радничке скупине: „шабачка радничка касина и радничко друштво за помагање, онда београдске друштвене, као што су кројачка, обућарска, штампарска и ово најновије, узели су тачан правац, који их може довести до праве цели, ма малко и околним путем.“

У *Раднику* је објављено реаговање Васе Пелагића на напад црногорског песника, свештеника Јована Сундечића, који му је саветовао у вези са књижицом „Умовање чистог разума“: да „не руши мајку цркву, да не хули благога, истинога, превјечнога Бога, који је свему извор и почетак, свему узрок и заматак...“ На шта му је Васа Пелагић у *Раднику* одговорио: „Ну пречасни оче, ја што говорим о том богу и богомајци, не говорим тек онако у ветар или за добру плату, већ ја просто казујем простим и за сваког разумљивим језиком до чега је Наука у својем развиту дошла. Даље, тако радећи ја држим да радим за бољитак народни, према оној Волтеровој изреци о задатку књижевника. Докле год у народу има таквих душа, као што је поп Сундечићева, које га одржавају у глупости, намерно му помрчавају свест, дотле у том народу нема колико треба маха за напредак његов...“¹⁴⁷

Поводом излажења листа *Банаћанин* у Вршцу, у редакцији бившег социјалисте Николе Марковића *Радник* је изразио своје жаљење због његовог скретања у радикалске воде. „Судећи по два броја која су изашла човек чисто не верује да тај лист уређује некадањи уредник *Братства* и *Смотре*.“¹⁴⁸

Ценић је обавештавао више пута јавност да се у редакцији *Радника* „живо ради, договорно са занатлијама и радницима, пројекат о Савезу занатлија и сељака“.¹⁴⁹

У Ценићевом листу има више написа и бележака и из међународног раднич-

ког покрета. Ту је, на пример, отштампан већи чланак о Чернишевском роману „Шта да се ради.“¹⁵⁰ Један велики говор Бебелов у немачком Рајхстагу објављен је у ширим изводима на преко три ступца.¹⁵¹ По смрти револуционара Огиста Бланкија излазио је у *Раднику* његов животопис у наставцима.¹⁵² Ту су оживљена сећања и на великог руског револуционара Сергеја Генадијевича Нечајева, кога је приликом насилног одвођења из Цириха у Русију, један Србин „Милош Андрејевић, ризикујући свој живот покушао да га отме...“¹⁵³ *Радник* је објављивао и опширније извештаје о конгресу анархистичких револуционара у Лондону, према њиховом листу *Фрајхајт (Freiheit)*. На крају тих извештаја уредништво Ценићевог листа обавестило је читаоце да је ове извештаје штампало једино из „журналистичке дужности“, а да се из ранијих начелних написа може видети да се не слаже са ставовима испољеним на том конгресу.

Мада се много говорило о томе да је *Радник* у односу на напредњачку владу имао сувише помирљиви, опортунистички став, ипак стоји чињеница да је Ценић ту штампало неколико већих критика на рачун владине политике. Тако је ту објављена већа критика уговора са страном фирмом „Унион жернал“ о градњи српске железнице. Већ у угледном броју пише да уговор овакав какав је „не треба ни под којим изговором примити, а поглавито“ из ових разлога: „1) Што су наше обавезе за Србију страховите и у финансијском и економском односу. 2) Што се не зна права цифра дуга у који ће се земља увалити... 3) Што Србија даје своје обвезнице за сто милиона динара, даје интабулацију на железницу и у залогу бумрук и данак... 4) Што је на овакав мистериозан начин закључен... 5) Што Србија дајући свакојаке обавезе не добија никакве „стварне гаранције“. 6) Што везе са Солуном нема већ остаје ћор железница на пропаст Србије а само у корист Аустрије и њених економских интереса. 7) Што је Србија обвезана конвенцијом само Аустрији а не Европи... 8) Што ће Аустрија ћор

железницом српском Србију довести и у политичком и у економском односу у савршену изнуреност и пропаст. 9) Што ће окрњени буџет државни организам морати „кајимама“ подмиривати, нарочито чиновничке плате, из чега ће и по њих и по земљу произићи недогледне неприлике и несреће...“¹⁵⁴

У *Раднику* има много критичких написа о судству. Тражи се његова реформа. Подвргава се критици кривични закон, устројство судова, зависност суда од управних и извршних власти. Износи се да у постојећим условима нема много вајде ни од параграфа којима се гарантују права грађана и предвиђају санкције против чиновничких злоупотреба. Јер „докле год постоји такви поредак да државни чиновници сами истражују злочинства и преступе, и злочинце и преступнике, и докле се у том послу њихова ревносна служба награђује „ванцаментом“ дотле нема ни говора о човекољубивом параграфу 142 и сјајном параграфу 147. Знају добро чиновници да ниједан није добио од више власти похвалу што је ревносно радећи по неком кривичном делу показао резултате који су оптуженог сасвим оправдали. Због тога они нису луди да раде против рођеног свог интереса...“ Наводе се примери из праксе који то потврђују па се поставља питање: „Је ли подгорски писар изгубио службу“ што је од неког вешањем о плот везаних руку изнуђивао признање, те га није одрешо док му „нису обе руке усахнуле и осушиле се?“... „Је ли... вођена парница против неког средског писара из Свилајнца што је неког човека из сумње затворио у хладну апсану, где су му промрзле ноге и отпала оба стопала?“... „То су факта, то чине полицијски чиновници и следници из претеране ревности, да докажу своју способност коју немају.“¹⁵⁵

Просветним проблемима Ценић је такође посветио много написа и белешака. Тражио је реформе у настави с циљем да се она модернизује. На питање како да се најбоље васпитају људи, одговарао је да се сваком човеку мора дати потпуно образовање, и то тако да се поред умног рада и „стално занима

телесним радом".¹⁵⁶ Заступао је мишљење да треба увести обавезно осмогодишње школовање: у прве четири године наставу из основног образовања, а после специјализовану наставу, врсте ратарске школе у селима, а занатлијске у варошима. „На тај начин већ после два-три нараштаја било би образованих људи и у маси народа, пошто не би само господа била мало више школована".¹⁵⁷ Јер „само треба створити услове, створити могућност да се сваки човек може свестрано развијати, па ће се онда видети како се и колико могу да развију и усаврше све природне способности човекове!" Критиковао је тадашње просветне институције и људе који су у њима управљали. Осуђивао је рад школских надзорника јер су се претворили у службенике за кажњавање напредних учитеља. Устао је против злоупотреба са честим премештајима наставника „по потреби службе" којима су се властодршци служили као са бичем.¹⁵⁸

У *Раднику* Ценић се више пута осврнуо и на верско, црквено питање. Тражио је одвајање цркве од државе, укидање веронауке као обавезног предмета у школама, увођење грађанских бракова, слободу савести и опредељења. Дигао је глас против тада привилегисаног свештеничког положаја. Инсистирао је на томе да: „Са стране науке, свештенство не може имати никаква смисла, јер проповеда све оно што је противно науци; са стране морала оно је излишно, прво, што учитељи могу тој дужности боље одговорити, а друго, и морал основан на старинским заблудама не може се назвати моралом но новом заблудом. Ни с које озбиљне стране не може се опстанак свештенства одобрити, а још мање радити на његовом осигурању и побољшању".¹⁵⁹ Није био за насилне мере против верника и њихових вероучитеља већ само за то да верска питања постану њихова приватна ствар. „Ако ли има некога коме су они потребни, нека их исти ти и плаћају, а не да нагоне и остали свет да за њихове луксузе дрљају грбачом. Ми не сметамо ником да верује у шта хоће, али нама не сме нико забранити да верујемо у шта ми хо-

ћемо. Некима требају . . . свештеници, — лепо, нека их држе; а ми ћемо држати за нас оно што нама опет треба."¹⁶⁰

У реформама које је Ценић предлагао налазе се ови захтеви: „1. Укинүти манастире и калуђере. . . 2. Црквене одредбе не смеју имати никакве важности за државу. Каква год правила вреде за остале грађане таква и за свештенике. Отуда потиче да брак треба да буде државна, а не поповска установа и да све црквене или веровне односе расправљају грађанске власти на основу грађанских закона. 3. Да се вера не сматра као државна ствар но као ствар чисте приватне природе, дакле да свештеника плаћа онај коме он треба. 4. Да у школи вера немадне посла, но ко хоће да васпита сина у вери нека га учи код куће или нека му набави за тај посао учитеља како му је воља. 5. Да се свештеници сматрају у сваком обзиру као и остали грађани, дакле да се могу и женити и све остало радити онако исто као и остали грађани. Забрана свештеницима да се по други пут жене колико је варварска толико је неморална и противна друштвеној установи. Сваки од нас имао је примера да се лично увери колико је несреће само то ограничење починило. И то увек у име одржања вере и морала, док се баш тиме и вера и морал убијају у појам".¹⁶¹

У вези са захтевом за увођење грађанског брака, он критикује закон којим је судбина ове основне државне и друштвене, породичне институције „предата у руке поповима и калуђерима а не грађанским судовима и властима." Он сматра да „брак треба да је само државни . . . а религија не треба да се у њ меча; поповима ваља оставити пост и молитве а држави старање за своје држављане!" Наглашава „да брак нема друге везе до везе морала и љубави — да је брак световни а не поповски посао".¹⁶²

Ценић је испуњавао многе ступце написима о здравственим приликама. Указивао је на примитивне санитарне заводе, на велику смртност, на болести које су харале услед беде и незнања, на проституцију која је цветала услед неморала, немаштине и раскоша. У јед-

ном полемичком чланку, у одговору на нападе противника који су га оптуживали да преувеличава невоље, Ценић је писао: „Данас постоје два света, свет угњетача и свет угњетених, свет плачкаша и свет опљачканих, свет изелица, лажова и денунцијаната с једне, и свет радника и поштењака с друге стране. Оба света су крајње противности. Први свет представља распад и трулеж. Други рад и живот. Први је свет прошлости и садашњости, чедо ропства, мрака и деморализације, други је свет будућности, који ће својом слободом уништити ропство, светлошћу разгонити мрак, а праведним на науци основаним друштвеним основама ишчупати из корена сваки узрок данашње покварености. П р в и свет — то је данашњи свет, а други то је социјалистички. Све што је назадно, несвесно и неморално припада првом свету. Власници, експлоататори, ордонаши, подводници итд. — ето то су достојни представници данашњег друштвеног уређења.“ Ценић је показао да је здравствено питање саставни део друштвеног, да се оно не може решити без другог. „Може се крпарити, може се допуњавати, али зло ће све до онда постојати док постоје његови узроци. Санитетска уређења, хигијенска правила и уопште све што се тиче народног здравља не могу ништа потпуно учинити нити од одсудне користи бити по народ, догод се он дави у сиротињи, незнању, разврату и неслободи. А то ће све постојати догод постоје данашњи друштвено-економски-политички одношаји . . .“¹⁶³

У *Раднику* је постојала посебна рубрика о Књижевности; она је садржавала књижевне прегледе у којима су вредности појединих дела оцењивана према критичком ставу у односу на постојеће буржоаско друштво. Поред те рубрике у подлистку Ценић је штампао одломке из опуса великих слободољубивих писаца, весника и овековечитеља револуционарних, прогресивних достигнућа, који су величали опште људске ликове, у тамним бојама излагали друштвене талоге, а у светлим победе. Ту су одломци из дела Виктора Игоа, Лазе

Нанчића, Бузепе Мацинија, А. В. Кругова, Херцена, Луја Блана итд.

О тековинама егзактних и друштвених наука Ценић је обавештавао своје читаоце у посебној рубрици. Ту има веома инструктивних података, осветљених најчешће са материјалистичког становишта.

Свакидашњи унутрашњи политички проблеми у *Раднику* третирани су у рубрици домаћи преглед. У време заседања народне скупштине ту се редовно налазе осврти на њен рад. Из тих осврта читалац је могао сазнати како је тадашња скупштина, у којој су напредњаци и радикали први пут имали већину насупрот либералима, после изгласања првих слободоумнијих политичких закона, скренула у десно. У вези са тим скретањем Ценић је и у овим прегледима упозоравао читаоце да не треба да се заваравaju појединим ефемерним слободоумнијим законима, који се обично брзо замењују старим реакционарним, већ треба инсистирати на захтеву да се донесе нови устав којим би се трајно гарантовала права грађана.¹⁶⁴

Пишући о проблемима унутрашњег развитка, Ценић се највише задржавао на тегобама које су биле последица застојности и сиромаштва. Са том тенденцијом објавио је и велики напис у наставцима, са пута по Србији „Србија под арњевима“, због чега су га противници из буржоаских редова, који су имали више користи него тегоба од беде маса нападали као деструктивног елемента, мада су и овде очигледне његове констативне намере.¹⁶⁵

Ценић је у своме листу много писао о спољнополитичким питањима. Имао је сталну рубрику „Преглед страних земаља“, у којој је штампао опширне новинске извештаје из политичког живота других држава, углавном великих или балканских: Аустро-Угарске, Енглеске, Немачке, Француске, Русије, Грчке, Бугарске. У свим тим написима вести се излажу и коментаришу са становишта прогреса, кроз призму борбе између конзервативних и прогресивних, реакционарних и револуционарних снага. Увек се осуђују владе, а поздрављају њихови противници. Највише има до-

писа из Аустро-Угарске (од војвођанског социјалисте Лазе Нанчића, који ће од својих другова најкасније прићи радикалима) и из Русије (одакле шаљу редовно своје дописе неколико Срба студената, који су учили на петроградском и московском универзитету: Марко Николић, Е. Кочовић, Окица Глушчевић Д. В. Ф. И они ће ускоро од социјалиста постати радикали). Са дописницима из Русије Ценић је одржавао сталне везе, а преко њих и са револуционарним круговима у Русији. Редовно им је слао свој лист, у коме су они сарађивали и чије су поједине примерке растурали нарочито у круговима народњака, око Народне воље, с којима су они одржавали везе.

„Писма из Русије“ излазила су више месеци у наставцима, садржала су вести из живота руских револуционара, опширне извештаје са суђења групи која је спровела смртоносни атентат на руског цара Александра, податке о отпору револуционарних кругова и мноштва народа против царистичког режима. После погубљења окривљених за убиство цара ту је стајало: „Судије и целати извршише своју задаћу. Но тиме нису ни најмање залечене ране руском народу. Званична Русија не би требало да превиди општепознати закон — „Докле год постоје једни и исти узроци докле ће се неминовно јављати и исте последице“. У вези са репресалијама над бунтовницима, Радник је даље писао: „Данашње стање може одржати победу над идејама које траже најозбиљније реформе. Али та победа биће у исто време знак да ће се касније свим силама ударити у корен злу и да ће тада бити решено основно питање, кога се досад ни један руски реформатор није дотакао...“

Писма из Русије излазила су такође месецима. У тим писмима се борба радничких маса и мањинских народа разматра са заједничке ослободилачке платформе. Ту се користе и цитирају многе Марксове, Енгелсове, Ласалове мисли и акције.

Ценић је у своме листу поклатио потребну пажњу и спољној политици. У расправама између напредњака који су

везали Србију за Аустро-Угарску, и њихових противника који су тражили да се Србија ослони на Русију, он је истицао предности независног положаја са ослонцем на суседне балканске државе, с образложењем „да треба да се држимо политике напретка и да ступимо у сvezу са свима напредним странкама у Европи“. Сматрао је да „права народна политика спољна не сме бити ни аустријска ни руска. Она треба да обрати сву своју бригу на одржање пријатељских сvezа са балканским народима, а затим са народима који су под Аустро-Угарском“.¹⁶⁶ Био је против економских уговора којим је Аустрија осигуравала своје доминантне позиције у Србији. Говорио је да је дошло време коме се намеће избор: „да се покоримо или да војујемо, да војујемо рат економни са Аустријом“.¹⁶⁷ Ценић је био за рат, за рат какав ће избити 25 година касније. Јасно је видео да је положај Србије такав да њена будућност „може бити само једна од ова два: или ће се и даље продужити... развитак“ у зависности од Аустро-Угарске и онда ће „страна индустрија све више експлоатисати“ Србију или ће Србија да се одупире аустријском утицају „развијајући у исто време у својој средини сву потребну нам индустрију“.¹⁶⁸ Он је за балкански савез и тражи да Србија на Балкану одигра револуционарну улогу... „Наш је политички положај такав да ми хтели не хтели морамо радити са суседним народима на томе да они сложено сруше савременом поредак који све заједно гњечи и да своје односе уреде онако како у њиховом интересу најбоље буде.“¹⁶⁹ У своме листу, на тој линији, даје подршку напредним елементима у свим околним земљама, нарочито у Бугарској у којој је тада извршен реакционарни државни удар којим је владар преузео сву власт у своје руке. Тим поводом Ценић, на пример, објављује проглас српске омладине бугарском народу у коме се осуђује тиранија у Бугарској и поздравља борба бугарског народа за слободу.¹⁷⁰

Бранећи политику независности Србије и тезе за стварање балканског савеза, Ценић устаје против оних који су

били пиони у рукама великих држава, у првом реду Аустрије или Русије. Ценић није био зато да се Србија веже са Русијом због тога што је она тада представљала један од најреакционарних режима у Европи. Са тог становишта он је нападао и панслависте који, уместо да се боре против царског самодржавља, хоће да прошире ту власт на друге словенске народе. „Словенофилство треба да је хумано, федерално — народно, а не централистичко, па тек да је заслужно пажње и подржавања“.¹⁷¹

Као револуционарни демократа Ценић се у своме листу заложиио за југословенство, за братско јединство југословенских народа а против шовинизма, било српског, било хрватског. Осуђујући шовинистичка харангирања с једне и с друге стране он је, на пример, у једном уводнику под насловом „Србољуби и србождери“ писао: „Разродише се најприсније сробени народи, завадише се права браћа, и од оних лепих снова што се кадгод ношаху у ваздуху о заједници Југословена осташе само трагови још већег раздора...“¹⁷² Он осуђује постојећи поредак кога сматра виновником за раздор који влада у народу и међу народима, за трагичну стварност у којој се „кољу и Срби међ собом и Срби са другим сродним народима“. Објашњава својим читаоцима: „Кад би узели за везу међу народима не веру, не њихову славу, но демократска осећања и демократске тежње, — заиста не би било тих раздора и тих невоља, што бију у главу и нас, и Хрвате, и Бугаре, и све Ђутуре... Жалосно је наше србољубство, као што је жалосно и других србождерство“. Он види да мржња међу народима проистиче из експлоататорских својстава буржоаског друштва, заснованог на неједнакости, израбљивању слабијег, потчињавању других. Припадници нижих, сиромашнијих слојева народа, закупљени свакодневном борбом за опстанак виде у свом радном суседу, без обзира на националну припадност друга, сапатника, човека. Код њих се спонтано развијају осећања радне, класне солидарности. Само под утицајем буржоаских политичких предводника, регрутованих махом, на жалост, из редова

интелигенције, шири се као болест једног доба, националистичка нетрпељивост. Зато Ценић казује својим читаоцима да: „Сироти народи, бугарски, српски, хрватски и сви остали живе међ собом и поштују се, трпе своју невољу заједно и муче се и боре са свима незгодама што нас сабирају у земљу...“ А „господа учена“ свађају се међусобно, показују један другоме „неке границе, неке историје“, тару се међусобно „а све преко главе тих народа који су свом нашем чуду невини. Србин у Аустрији као и у Србији, Хрват у Троједници, Бошњак у Босни и Бугарин на Балкану — сви они вичу: угушише нас порезе, сатреше нас чиновници, упропастише нас глобације; а ми њихови заступници, уместо лека тим јадима пружамо им кост од које се не могу заситити, али око које ће се завадити“.¹⁷³

Ценић инсистира на потребама братског јединства између хрватског и српског народа. „Хрвати и Срби састављају једну доста замашну масу народа, који кад би били паметни и заједнички свој посао како ваља заступали — били би сила са којом се не би могли тако лако“ играти противници. Али „господ кад оће да упропасти човека најпре му памет одузме. Тако је било и са Србима и Хрватима. Док се они гложе међ собом о разним именима, је ли ко Србин или Хрват, је ли јужна Аустроугарска са Босном и Херцеговином српска или хрватска — дотле Швабе и Мађари, дружећи се час с једнима, час с другима и војујући то на једне то на друге, полако кајишају кожу са леђа обојице.“¹⁷⁴

На завршетку овог аналитичког прегледа можемо констатовати да је Ценић у *Раднику*, било у својству писца, било у својству издавача и редактора, имао увек пред очима само интересе радних, радничких, експлоатисаних, сиромашних слојева народа. Сви његови чланци као и чланци његових сарадника прожети су борбеним духом, класном солидарношћу и општељудским, човечанским хуманизмом. Грешке које је као публициста, са научног — марксистичког становишта у политичкој доктрини и пракси починио, могу се објаснити тадашњим страначким приликама, зао-

сталим односима и просветитељским недостацима. Заслуге, које је стекао са *Радником*, показују да су његове одлике однеле превагу над његовим слабостима. При оцењивању његовог публицистичког рада те године треба имати у виду и његову велику плодност и марљивост. Он је изгарао на послу иако је већ био начет тешком болешћу, туберкулозом плућа. Готово нема броја у *Раднику* у коме не би имао чланак. Према једном сачуваном примерку, који по неким индицијама потиче из његове личне библиотеке, а у коме су љубичастим мастилом из тог времена означени његовим иницијалима сви написи којима је он био аутор, има свега неколико бројева без његових чланака. Све значајније уводнике, начелне чланке, расправе и полемике писао је он. Види се да је тежио да захвати све тада актуелне проблеме, да из темеља преобрати друштво, да у потпуности измени живот и лик човека.

Радник је излазио редовно у Ценићевој редакцији, али његов је век био сувише краткотрајан. Прерани крај условљен је многим тешкоћама које су га пратиле већ од првог броја и које ће га на крају прве године савладати. Борио се првенствено са материјалним недаћама. Најнужнија средства добијао је од номиналног власника. Претплатника није било довољно, а и они који су се претплаћивали били су лоше платице. Његови многобројни противници са свих страна оптуживали су га да је режимски плаћеник. Како је сам изнео у једном чланку, *Радник* је излазио у средини у којој се понављало: „*Радник* Ристићев, *Радник* је Гарашанинов, *Радник* је дело славољубља а не начела итд.“ Тако „причају људи разних боја, али који се сви слажу у једном: да би за њих боље било да *Радник* не излази“.¹⁷⁵ Ценић је морао стално понављати: „Нађите један једини чланчић у коме смо похвалили било Ристића, било Гарашанина или и њихову владавину, и ми полажемо оружје и признајемо да смо њихови.“¹⁷⁶ Тврдио је да: „Ристић и његови, исто тако као и *Самоуправа* и њени приврженици добро знају“ да људи који су у *Раднику*

„нису на продају. Они знају да је мало и у њих и у Гарашанина блага да их купе; они најзад знају да би ми ако ћете и због неких личности које су међ нама пре били свачији само не садање владе, која је неке међу нама слала на робије и заточења — они све то знају и баш зато што знају и говоре да смо плаћени...“

Ценић добро објашњава скривене разлоге напада својих противника. Ристић и његови либерали хоће да га дискредитују пред владом, да је присиле да забрани излажење *Радника*. А радикали мисле да импресионирају јавност како би спречили одлазак у редове социјалиста. „Ристић нас назива к о м у н ц и м а а оптужује Гарашанина што с нама има посла, а *Самоуправа* назива нас гарашаниновцима и оптужује нас да се мувамо са Гарашанином.“ Ценић признаје да је „из ове кавге“ са *Самоуправом* „настала поцепаност у крајњим елементима народа“ и да је та „поцепаност добро дошла садашњој влади“.¹⁷⁷ Али он за то пребацује кривицу на радикале, јер су они били ти који су приметили кавгу са социјалистима.

На приговор да *Радник* не напада „са свом жестином садању владу“, Ценић је одвраћао са примедбом да у датим околностима примарни задатак његовог листа није да напада владу већ да ради „на проширењу и могућном остварењу социјалистичких начела“ а да при том није пренебрегао критику владиних закона и поступака доказују његови чланци о закону о штампи, збору и удружењима, о законима о настави, о железницама, о трговинским уговорима итд.¹⁷⁸

Помањкање финансијских средстава задавало је највише бриге. Претплатника је било уопште мало у оно време. Као што је *Радник* писао: „Иако има Срба на неколико милиуна, још ни једне новине нису биле тако сретне да имају 1500 претплатника.“¹⁷⁹ У једној од „последњих опомена“ читаоцима се казује: „Наши пријатељи треба да знају да овакав лист тражи врло много. За саму штампу и редакционе најнужније трошкове потребно је најмање 170 дуката месечно!“¹⁸⁰ Са огорчењем се на-

ставља: „Ако сав српски народ није у стању да одржи овакав један лист, он и није за њега; ако ли *Радник* није потрефио правац који се публици допада, тада не треба ни да излази. Од читалаца зависи да то реше, а ми смо тврдог убеђења да смо својој дужности најпоштеније одговорили. Ако паднемо, пашћемо не зато што смо малаксали, но зато што у Србији не може ни један лист да излази који није плаћен, јер наша честита читалачка публика тражи новине мукте.“¹⁸¹ После 6 месеци излажења *Радник* више није могао излазити свакодневно, већ само три пута недељно, а на крају године, када је настао сукоб између Ценића и *Радниковог* власника, који се био успротивио његовој кандидацији на посланичким изборима и његовим антирадикалским испадима, обустављен је.

После сукоба са власником *Радника*, Ценић је одлучио да сâм на свој ризик настави да га издаје. Међутим, Љочић му је оспорио право на лист који је излазио, први и други пут, у његовом власништву и стекао реноме под именом *Радник*. Зато је Ценић листу који је покренуо 1. јануара, следеће, 1882. године, дао ново име, *Борба*, чиме је означавао наставак борбене *Радникове* традиције.¹⁸²

О *Борби* смо већ подробније писали у једном од ранијих бројева *Годишњака* и сада се нећемо на њој задржати. Подсећамо само читаоца да је Ценић уређивао свега једанаест *Борбиних* бројева, а после је редакција прешла у друге руке.

У *Борби* је Ценић наставио са чланцима којима је пропагирао револуционарне социјалистичке идеје и тражио реформе у корист радника, сељака и занатлија. Његове антирадикалске концепције са антимарксистичким аргументацијама, његова сувише индивидуалистичка иступања, међутим, довела су га у сукоб са једним делом његових сарадника који су се изјаснили за еластичнију политичку стратегију и тактику. С друге стране, политички противници са буржоаских позиција борбу против преосталих социјалиста све више су заостравали преко њега, тако да је он у

то време постао најосетљивија социјалистичка мета. Кад је дошао до уверења да би његова личност могла представити сметњу даљем развоју листа и социјалистичког покрета уопште, одлучио је да се привремено повуче. Склонио се у село Остружница близу Београда где је имао једно мало пољопривредно имање. Али после годину дана и неколико месеци „добровољног изгнанства“ осетио је да више не може да ћути и реши се да „замени мотику са пером“.¹⁸³ У договору са издавачима *Борбе* одлучио је да покрене „засебни лист“, односно часопис који ће излазити једанпут недељно као нека врста допуне *Борби*. Листу је дао име *Истина*. У *Истини* он је хтео да сачува своју необуздану индивидуалност, које се самопрегорно одрицао у интересу колективне социјалистичке заједнице у *Борби*. Свестан значаја заједничке борбе над индивидуалном, није презао да испред своје личне *Истине* истакне првенствени значај колективистичке *Борбе*. Тај однос између два братска листа овако је формулисао: „*Истина* ће бити израз личности једне, у којој ћу ја неограничено слободно излагати своје мњење и заступати своја начела, — а *Борба* ће бити израз друштва груписаног из људи једнога начела. Стога ја не двоумим да читаоцима од свег срца препоручим да на првом месту држе *Борбу* па тек онда *Истину*.“¹⁸⁴

Прилике за издавање листа биле су теже него две године раније када је покренуо *Радник*. Напредњачка странка која се у почетку представљала као прогресивна страначка формација, на власти је све више откривала своје конзервативне карактеристичне црте па је чак предузимала бруталне реакционарне мере против носилаца напредних политичких струјања.

Радикална странка је успела у међувремену да се афирмише у јавности, која је пружала све већи отпор антидемократској владавини напредњака. Радикалски вођи са својим квази марксистичким аргументима обманули су и многе просоцијалистичке кружоке. Социјалисти из занатлијских и ситнобуржоаских редова нису били дорасли из

ИЗДАЈЕ СВАКИ НЕДЕЉА

ГЛАВНИ ОФИС: Београд, Карађорђевог
 број 1.
 УРЕДИШТЕ: Београд, Карађорђевог
 број 1.
 УРЕДИШТЕ: Београд, Карађорђевог
 број 1.

ИСТИНА

Година 1. Број 1.

Свако издање постоји у три
 или четири издања: српско,
 македонско.

За свако издање по 50 ко-
 шарика по год.

НЕДЕЉНИ ПРЕГЛЕД ЗА ПОЛНИЧКИ РАБОТ И КЊИЖEVНОСТ.

БРОЈ 1.

Остружница, 31. Јуна 1933.

ГОДИНА 1.

ПЕТРА ЧИТАОЦИМА!

Има више од годину и по дана, од кад се по-
 вукох са књижевног и поштомачког поља. Да то време
 могло је бити свакојаким говором о мом позавачењу,
 али другог узрока није било, но да не би ударан
 наперени од извесних страна на мене, палих од
 друштва, која се тада искупила око *Борбе*. Да ра-
 дим на *Борби*, писам могао, јер би се на њу мо-
 дивала иша да радиш на овог или овог рату и на
 тај би се начин, можда унапредно успех оних идеја
 које *Борба* вастуна. Да покретем лист на се, беше
 негодно, — могао би умањити материјалну јачину
Борбе. Шта сам могао друго, но да бугим.

Тако је било све до сад, али сад не могу више.
 Опривно би сам себе, кад би се одао у неким ве-
 рад оне, где прилично разумем. И није могло бити
 друго, но рених се да замислим мотива о порок.

И опет стаде на среду питање: или ћу радити
 на *Борби* или у засебном листу. Кад сам добро
 промислио и разговорио се с друговима, решио сам
 се да покренем засебни лист, али да га издајем је-
 даред у недељу само, да пре изгледа *Борба* и тај
 лист допуна једно другом, не конкуренти.

На тај је начин постала *Истина*.

Истина ће бити израз личности једне, у којој
 ку ја неограничено слободно излагати своје мишље-
 ње и вастунати своја начела. — а *Борба* ће бити из-
 раз друштвнo-гуманитарног на људи једнога начела.
 О тога ја не двоумим да читаоцима од овог срца
 препоручим, да на првом месту држе *Борбу* на так
 после *Истину*.

То је одговор на питања, која би могли чи-
 таоци управити на ме: за што не радим на *Борби*.

Сад о *Истини*.

О њој нећу много да говорим — мој обичај
 не беше никад да износим бомбасте програме. *И-*
стина ће бити истина, већ ако се само може казати
 да на свету истине има. Она неће бити ратничке и
 освајачке природе: она неће препоручивати свога
 уредника на да посланици или за министра: она ће
 једино по свом скромном мишљењу препресати наше
 и странске ствари. Ако да буде који пут груба, до
 ње неће бити крајнице — јавно корисна истина
 обично је груба, но у четир ома. Ко зна како
 сам писмо, тај зна како ћу писати: ама ни за
 даљу другаче.

То је програм. Он ће се читати само ако се

материјални ствари
 стичу од данас писани редовно сваког недељно
 и шта је:

до краја године 5 ден.;
 до 1. Октобра 2 ден.

Четири броја добиће сваки онај, на кога ни-
 тек да ће бити преговарача. Да то време поста-
 неки пошле или занар или бројено натраг, али је
 пошто човек. Ко да не пошле пошле до 22. Да
 уста, више пошле неће добијати, на на то го бив.

Најбоље је да се сваки преговарач код неке
 писне. Ако да шаде дручке, време људи или ситу-
 ација, сека шаде по штампару „Здруже штампар-
 ских радника“.

Београђани издаће новца само ономе, који даде
 пријавиоцу са својим потписом.

Администрација ће се сад бити у штампари
 „Здруже штампарских радника“ а уредништво ће
 бити у Остружници, сату срца обласних округа
 београдског.

Новце када слати администрација а све по-
 шта, кореспонденције, рекламе и т. д. уредништву
 у Остружницу.

Остружница, 31. Јуна 1933.

Књижевник кад пише чланак, често има више
 мук да шаде паслов чланку, но да га писано, а
 сва благословена употреба датума и писна пише,
 даје и згоду да се куртализме пробајана гласе га
 мисловима, а и пружи му руку да може свашта у
 чланак тровати. Ми ћемо се овом згодом користи-
 вати и то, биће не због тога што нам је кучно на-
 лизити паслове (само нам 52 паслова у години тро-
 ба), но што смо ради да, колико је могуће ред-
 вички правац из *Истине* уклоњимо.

О чему да пишемо?

Тако се пита онај, који извештаје сваки кад
 сејасет чланцима да се већ резервом најзад испрше
 и да се не зна о чему да се пише. Оне је друга
 ствар. После другог љутања и размислања код нас
 има тако много материјала, да постоји сваки пи-
 тање о чему вр да пишемо?

Кад писате одалко изван, оне су уопште
 своју бунку, на по њој иду редом од предмета
 на предмет; а кад су мишље тек на једнога или
 две, у ред је, да биде поглав на све ствари уру-
 чра и с поља, на да тај поглав ако проврати се
 разлику између предмета и предмета.

ванредно тешкој, компликованој и деликатној ситуацији. Самом Ценићу је недостајало снаге, као што смо видели, за усмеравање социјалистичког покрета у класно борбеном правцу на интернационалном путу научног, марксистичког социјализма. Он је могао само својим револуционарним жаром и социјалистичким идеалима да појача дејство антибуржоаских елемената; то ће и учинити својим новим листом. Свестан многих старих и нових тешкоћа које су га очекивале, овако је описао незавидан положај тадашњег публицисте: „Мора да угађа многобројним читаоцима“ разних укуса; треба да води рачуна о савести која налаже „да се поштено напише“ па о истини „да се искрено напише“ и, најзад, мора да се обазире на полицију да она „не обустави лист или не стрпа уредника у апс“. Истина је „скупа, сваки воле да је мете на фирму — то је због муштерија“. Међутим, с њом се радо нико не „служи јер је противна интересима...“ Истина „мора да се углади, намести и накинџури, да се допадне свету који воли белило и руменило уместо природне боје, и туђе локне уместо своје косе“.¹⁸⁵

Истина мора да пролази кроз многа искушења и често не може да им одоли. „То је узрок што се прво хришћанство претворило доцније у идолатрију, што је први протестантизам отишао у садању шпијунку Бизмаркову, што је прва револуција француска постала Наполеон I, а друга Наполеон III, и најзад то је узрок што је код нас Ристић постао либерал — конзервативац напредњак, а социјалиста — радикалац“. Често је „околина сломила људе од идеја а не они околину“. Нарочито онда када су они мислили да се „истина може лажју распростраити“.¹⁸⁶

Ценић у *Истини*, као и у *Раднику* и у *Борби*, не излази са одређеним програмом. Нов лист представља јавности у умереној улози заступника *истине*, без политичких амбиција и претензија. „Она

неће препоручивати свога уредника ни за посланика ни за министра. Она ће једино по свом скромном мишљењу претресати наше и странске ствари. Ако ли буде који пут груба, до ње неће бити кривице — јавно изречена истина обично је грубља но у четири ока.“ Публици се обраћа као стари знанац: „Ко зна како сам писао, тај зна како ћу писати, ама ни за длаку друкче.“

Истина је излазила као литерарни недељни преглед. Уводне чланке је у њој Ценић најрадије писао без наслова само са датумом. На тај начин је избегао прве изазивачке „ратничке“ поклике, а и тешкоће око формулације адекватно сажетог назива. Јер како је сам објаснио: „Књижевник кад пише чланак често има више муке да нађе наслов но да га напише, а ова благословена употреба датума и ништа више да је и згоду да се курталише пробијања главе са насловима, а и пружа му руку да може свашта у чланак трпати.“¹⁸⁷

Тема за чланке имао је на претек. То му није представљало проблем. „После дугог ћутања и размишљања код нас има тако много материјала да постоји само питање: о чему пре да пишемо?“ Најрадије је и сада писао о страначким приликама. С подсмехом је говорио о постојећим странкама. По њему, свака од три партије, које су тада постојале, занима се највише „тима што... указује да противне партије нису у стању да „усреће“ народ и да су противници непоштени и лоле“. Међутим, и најнапредније буржоаске странке „су више биле израз прогреса но прогрес њихов“.¹⁸⁸ Истиче да у постојећем политичком животу лаж игра највећу улогу „... Лаж је модерна велесила и онда није никакво чудо што она има важности на политичкој берзи“.¹⁸⁹

Још је увек био на антирадикалским позицијама, али је изражавао мишљење да би се радикалима, пошто имају већину у народу требало предати власт. Сматрао је да би се на власти они само компромитовали. Били би исто тако ревносни, можда чак ревноснији чувари реда и поретка као и либерали или напредњаци на власти. Наглашава: „Захтеви уставности, захтеви народа, захтеви

Сл. 14. Милан Обреновић, кнез, од 1892. краљ Србије

права и захтеви државне мудрости говоре да радикали дођу на власт."¹⁸⁹

Нападао је и напредњацима; мада су га још увек оптуживали противници да је „напредњачки агент“. Говорио је да су напредњаци на власти у потпуности преузели насилничке методе либерала.¹⁹⁰

У нападима на Либералну странку Ценић је с иронијом писао да је: „Либерале... прогутао Ристић, да они поред њега и не постоје. У обичај и то не безузрочно ушло је да се они сви зову ристићевцима а не либералима.“¹⁹¹

У политичким расправама тражио је законе којима би се обезбедиле основне слободе. Али као социјалиста он указује да вредност политичких слобода зависи од економских односа и прилика. „Све слободе... су илузије без материјалног стања...“¹⁹² Површинске измене у законима и установама немају за последицу дубље, суштинске промене у животу народа. Захтеви за реформама и саме реформе могу да се користе и за демаго-

шке сврхе, у циљу обмањивања маса а за учвршћење позиција владајућег режима. Срећа се не налази само „у промени порезе, у потпуним политичким слободама, у „добром“ уставу, у организацији народне војске, уређењу друкче полиције, суда итд“.¹⁹³ Наводећи примере из историјске прошлости, он указује на то да „пореза може да служи као средство за буну (нпр. Вучићу) али и као средство за одржање на власти...“ Закључује да се од грађанских странака не могу очекивати дубоке промене. У најбољем случају, оне могу неким палијативним средствима омогућити правим борцима за прогрес акције за убрзање даљег напретка. „Среће не може дати народу ниједна досадања партија, а може само са добрим политичким, финансијским и просветним установама дати средства да се народ може подићи морално и умно, те да може сам до своје среће доћи. Борба садашњих партија, то је хуприја социјализму“.¹⁹⁴

У својим политичким критикама и при истицању одређених политичких захтева, Ценић казује читаоцима да се креће само у границама умереног либерализма и радикализма како не би изазвао веће реакције и реперкусије. Социјалистички захтеви су дубљи, свестранији, далекосежнији. Властодршци не дозвољавају да их се истиче.

Од акутних политичких потреба Ценић и у овом свом трећем листу најчешће помиње промену устава. Сматра да би нови устав био користан свима. Чак и онима који су на власти, јер и они греба да мисле на заштиту свог положаја и својих права када буду сишли са владајућих позиција.¹⁹⁵ У теоретској расправи он разликује три врсте устава: народни, републикански и монархијски. Народни устав је, по њему, уведен једино у француској револуцији 1793. године. Републиканске уставе подцењује, сматра их опсенама. „Устав и републикански нису ништа друго до ноћне авети“. Он је против републиканског устава из разумљивих разлога. Под апсолутистичким режимом Обреновића није смео, није могао да брани републиканску институцију. Сам казује: „Кад би хтели или смели препоручивати републикански устав ми би могли раз-

ложити на који би начин могао ваљати... а овако упутићемо сваког на онај први устав (народни — А. Р.)...“ У постојећим условима, узорним сматра „народни устав“ који је остварен у француској револуцији. Само у њему је дошла до израза суверена воља народа, изражена у народној скупштини. С обзиром да не може писати у антидинастичком духу, он се залаже за уставну монархију у којој би био „фактички суверен народ а идеални — владар“. У таквој држави били би сачувани и интереси владара. „Када је владар изузет из мешавине у народна или боље рећи партијска посла, он је осигурао своје прерогативе, јер њему не може бити ни боље ни горе па ма ко дошао за министра или на државну управу“. Тражи примену принципа која налаже да „владар постоји због народа а не народ због њега.“

Ценић и у *Истини* тражи концентрацију власти, законодавне и извршне, у скупштини. „Већина скупштинска треба да буде једина меродавна ко ће бити министар“.¹⁹⁶

У Србији владају режими насиља, пометње и обмане зато што скупштина нема одребена права. Са горчином говори да овде као ретко у којој земљи у свету „сваки који уме да потпише своје име може да постане књижевник и сваки који је довољно безобразан да се наметне другом за учитеља постаје реформатор“. Ту „дворске улицице и сплеткароши“ воде прву реч а поштењаци су прогањани. Социјалисти, иако иступају са најскромнијим жељама, клевету се измишљеним аргументима. Политички противници социјализма највише су нападали њега самог, и то не само онда када је иступао са политичким претензијама већ и сада када се задовољавао улогом скромног публицисте просветитеља. Са горчином морао је констатовати да и: „Данас кад покрену смо једно парченце новиница, које ником не натруњују но се труде да по могућству што доприносе разумевању догађаја што се код нас и другде догађају, — опет те исте оптужбе иду. То је зато што нисмо саграђени од оног сретног калибра који пасују на све пушке.“¹⁹⁷

У *Истини* Ценић одиста више иступа у улози просветитеља, педагога и литерата него политичара. Он тражи на пример „преваспитање народа“ реформом школства. Устаје против школа које заглупљују народ, од које баца кад одрасту неће имати никакве користи. Истиче како у школама годинама пуне „бацима главу са лажима и несигурним учењима“ а они „после толиког мучења, након много година долазе до убеђења да је све то лаж и ништа више“ и да се та лаж њима натурала „из обзира државних“, „из интереса вере“...^{197а}

У *Истини* као и у *Раднику*, Ценић је посебну пажњу посветио спољнополитичкој рубрици која је садржавала „Преглед страних земаља“. Тешкоће око уређивања те рубрике биле су велике, јер је тада сваки лист дружичије, према страначким потребама и личном укусу уредника, коментарисао шаролике догађаје и разноврсне проблеме од светског значаја. Без прецизног политичког компаса тешко је било разазнати токове развика у многобројним, великим и малим, далеким и суседским земљама. „У хаосу, у ком се налази силество божјих држава са непрегледном множином држављана — у том хаосу наћи конац који би нас повео по сплету догађаја да их можемо схватити и оценити није лака задаћа.“¹⁹⁸ Ценић је себи поставио задатак да читаоца наведе на прави пут, да га сачува од лутања, да му покаже правац који води ка циљу у борби за бољу будућност. По њему „новинар који хоће својој публици да послужи мало више но што чини каква баба-брбљуша по селу, причајући старом, младом шта је који или која рекла — казала; који хоће, ако не да покаже прави значај догађаја, а оно бар да упутти своју публику да их може оценити — тај новинар не сме се задовољити простим причањем како је неки коме разбио у политици главу, како се претуррио са столице итд. но мора објаснити везом у којој стоји све што се у политици дешава“.¹⁹⁹

Као уредник недељног листа, који треба да сумира протекле догађаје у продоховљеном аналитичком приказу, Ценић је сматрао својом обавезом

зом да се позабави „са свима важнијим догађајима на страни и озбиљније и свестраније но што је то обичај“. У мноштву одвојених, појединачних, посебних догађаја и личности, он је тражио опште, заједничке компоненте према суштаственим разликама њиховим: прогресивним и умереним, револуционарним и реакционарним. Те црте „се распознају у садањем животу свију народа“ кад се догађаји посматрају са одређене висине — казује он својим читаоцима. Свуда се борба води између људи неједнаких интереса и схватања. Они који су за даљи напредак узели су „науку и потребе људске за своје оружје“. А који их побијају „веру и палијативне мере“. Узрок револуционарног покрета „је неприродан одношај између људи у политичком и моралном погледу и несразмера у економном и умном“. Једни траже излаз помоћу тековине рада и слободе. Други помоћу вере и бајонета. Тако се Ценић трудио да у своме листу открије и идентификује у свима земљама, из којих је доносио вести, представнике двеју вечито ратујућих страна, да једну од њих подстиче и истиче, а другу жигоше и осуђује.

Ценићев трећи лист био је умеренији од својих претходника. Тон и стил одмеренији, полемике сведене на најмању могућу меру, политика потиснута у сфере расуђивања. Међутим, ни прилике, ни темперамент, нису дозвољавале Ценићу да прати догађаје само као посматрач. Скупштински избори који су одржани те године присиљавали су га на директне политичке акције. Социјалистички настројени радници, занатлије и Ђаци у Београду, иако нису били многобројни одлучили су да истакну свог кандидата на изборима. Могли су рачунати на око 200 гласова, који додуше нису били довољни за победу, али којима су могли демонстрирати снагу своје постојаности. С обзиром да су на другим местима пристали да подрже радикаског кандидата, овде су предложили радикалима два заједничка, под условом да један од њих буде социјалиста. Пошто представници Радикалне странке нису пристали на тај предлог, социјалисти су сами иступали против осталих страна-

ка. У посавском срезу социјалистички кандидат је био уредник *Истине*. Зато се опет на њега сручила радикалска хајка са клеветничком оптужбом да је у служби напредњака. Одговарајући на ове инсинуације, Ценић задржава одмерени глас процењивача *истине*, човека кога је време научило да у дуготрајној борби буде стрпљив и верује у неминовност победе. „Народ ће се још дуго вратити, али време није одвећ удаљено кад ће сваки увидети на чијој је страни истина...“²⁰⁰

Радикалски лидери се нису могли умирити смиреним тоном социјалистичког првака. У својим листовима су нападали Ценића најпогрднијим изразима, а групама организованих изгредника разбијали су радничке социјалистичке предизборне митинге. Социјалисти, па и сам Ценић међу њима, нису хтели даље заоштравати борбу са радикалима. Били су спремни да се повуку да би подржали кандидатуру радикалских представника у борби против либерала и напредњака. Претпостављајући Радикалну странку осталим двома, они су почели говорити да социјалистима „нема напретка све док се радикали не изгустирају“²⁰¹ док се на власти не компромитују. Но, без обзира на ове уступке, радикали су и даље насртали на социјалисте под Ценићевим предводништвом, јер су хтели да их ликвидирају потпуно, да престану постојати као посебне социјалистичке формације, да се изједначе са радикалима. Ценића су сматрали највећом, можда и једином сметњом за остварење тих планова. Зато су и даље на њега највише насртали клеветничким нападима.

Ценић је морао бити обузет гњевом највеће озлојеђености када је, тражећи одушка у одговору којим би сав свој гнев могао искалити на противника, долазио до закључка да су средства публицистике преслаба за убитачне ударце какве би желео задати непријатељу. Хтео би да умре „од муке што је овај штампарски језик“ недовољан за његове намере. Хтео би да га сви чују, сви виде, а не само читају кад се обрачунава са клеветницима. „Зашто... ова... слова немају свог ханцара, своје песнице —

да крвнику кажу шта је његово?" Пита се да ли они знају да у његовим „жилама не тече млеко, но црвена крв?", да „је старом Цени свеједно или часно погинути или псећи живети?" Довикује им: „Тражите боја, боја мрског кукавичког? Не, нећу вам дозволити већ у кости, па ко буде јачи!"²⁰²

У ери напредњачке реакције, која је радикале присилила на бунтовнички отпор, а после скршеног отпора одводила на вешала и робију, и социјалисти нису били поштеђени мера одмазде. Ни Ценић није могао дуго да издржи са својом *Истином*. И она је престала да излази, као и *Радник*, у истој години када је почела.²⁰³

Следећи Ценићев лист, односно опет часопис, *Час*, покренут је 1885. године, углавном са литерарним претензијама. Ту је највише простора дато приповеткама, есејима, одломцима романа, песмама, приказима књижевних остварења. Ту Ценић пише о моралу, моралном распадању буржоаског друштва, о историји и историјским поукама, о науци и научним достигнућима. Пишући, на пример, о историографији, он осуђује тадашње романтичарске историчаре и тражи примену научних метода и овде.²⁰⁴

Већина написа у *Часу* је из области књижевности и науке, али је тенденција и овог Ценићевог листа првенствено политичка. Његов је циљ и даље ширење социјалистичких идеја и критика буржоаске државе и њених институција. Овде објављује и Енгелсов рад о *Енглеској*.²⁰⁵

Разлика у односу на раније листове састоји се у томе што главна мета критике више није Радикална странка него владајућа Напредњачка. Промене које су се у међувремену догодиле морале су наћи израза у *Часу*. Радикали су доживљавали судбину припадника најпрогањаније опозиционе странке, а напредњаци су предњачили у реакционарној владавини насиља. Борба против насилника је постала примарна. Зато се сада узгредно износе критичке примедбе на рачун Радикалне странке, више се изражава жаљење што она у свом програму истиче само политичке захтеве, него што

се осуђује због тога што пренебрегава социјално-економске.

У чланцима и белешкама политичког карактера, оштрица је уперена против тиранске напредњачке владе, њених закона и судских и извршних органа. О њеним неделима говори Ценић у причама и алегоријама. О њеним жртвама, мученицима и херојима, пише у бунтовничким песмама. Пркосно поручује властодршцима:²⁰⁶

Гоните их... али њихов
Пламенити смер —
Неће моћи угушити
Ни најбешња звер!

Јер хероји, што с'не страше
Ваших окова,
Ваших стега и синцира
И вас — зверова:

Разносиће светле зраке
У најмрачниј' стан;
И из ове страшне ноћи
Освануће дан.

Гоните их... ал' у гробу
Неће народ жив —
Пре нег падне, у крви ће с'
Окупати див!!²⁰⁶

Због критичких и бунтовничких написа Ценић мора све чешће да одговара пред судом, да плаћа новчане казне и иде у затвор. Многи бројеви *Часа* су заплени под изговором да садрже увреду или клевете појединих личности или установа. Управа града Београда, државни тужилац и варошки суд налазе, на пример, у једном напису б. броја увреду Народне скупштине и зато Ценића осуђују на осам дана затвора.²⁰⁷ У следећем, 7. броју, полиција налази увреду власти. И 8. број се инкриминише. Четрнаестог јуна теразијски кварт стражарно спроводи Ценића улицама Београда на издржавање затворске казне. Следећег дана, због тог изненадног хапшења, 18. број *Часа* није могао редовно изаћи. Изашао је двоброј у смањеном обиму.

После изласка из затвора следиле су тужбе и заплене због написа у бројевима 17, 18 и 19, 23, 25, 26, 33. У вези са инкриминисаним написом у 7. броју Ценић

№ 615
2536

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
М. И. Бр. 2536

БРОЈ 7.

БЕОГРАД 21. АПРИЛА 1936 ГОД.

ГОДИНА I.

ИЗЛАЗИ СВАКЕ НЕДЕЉЕ
НА 2 ТАБЛА

УРЕДНИШТВО
преко од „Старог телеграфа“

ЧАС

СТАЈЕ ЗА СВЕКИЈ!

НА ГОДИНУ . . . . . 15 ДИ.
ПО ГОДИНУ . . . . . 7½ „
ЧЕТВРТ ГОДИНУ . . . . . 4 „

За сва страве земље годишње 10 фор.

Садржина : Вазет, од Т. Шевченка, од Г. — У борби са злом, Приповетка Са. М. Гагриловића. — О мистичким глумцима, од педагога Радивоја Поповића (српства). — Српско друштво — Василићин живот у Рио-Жанейру, преод (наставак). — Веклотрес, од Добре (наставак). — Друштвено-политички преглед, — Вабангросија. — Нове кванте. — Белонце. — Огласи.

ЗАВЕТ.

Г. Живојин

Кад ја умрем, сараи'те ме
Усред гробља, сред могиле
Усред стена широкијех
Украјине моје миле:
Да ме пола дивна гледе,
Да ме талас Дњепра брани,
Да се чује како хучи
Његов ронот узбуркани.

Кад понесе с Украјине —
У то море свије
Крв крвничку, —
Ох, тада ћу
Пола горе дивне
Да оставим
И полетим
До самога Бога.
Да се молим!...
А пре тога —
Ја не знам за Бога!...

Сараи'те ме, на устајте
И даице разбите,
И крвничком злобном крвљу
Слободу позите!
Па у братству сином, новом
Слободном и драгом
Ви и мене спомените
Речју тихом, благом!

У БОРБИ СА ЗЛОМ

ПРИПОВЕТКА

Са. М. Гагриловића.

(Наставак.)

— Истина је: — закони и система су неги, а други су људи!... најкво се писар вацие на свој рачун... Тај је њата опсан човек... Не знаш како је вешто извидио ствар и како је мајсторски оптужене спетљао, да би и без икаквих јачих доказа и без сведока, морао бити — и у најбољем случају, „ослобођени из недостатка доказа.“

— Хтео је човеке и он да се користи слушајем... тврдио је Живојин... те да малко олакша Груићу њемер. Добро те ти дође... Ево петгледј нашег лукавог газда Јову, гди он нађе — ја би се смео онклавити — „лажног сведока“ ову протераницу Симу, који је ето сведочио, да је Груићевог сина видео оне ноћи у езу, кад се и убиство догодило...

— Е газда Јова... сумњао се писар... шта ће имати газда Јова отуд, ако Груиће осуде?

— Онда не ће имати ништа... одговори Живојин и лукаво се осмену... ако их осуде. А? ако их не осуде: онда ће добити Груићеву литру воденице, што с њим има у заједници, пошто он хоће. Све је откупио, од свију је места поузимао, још је остала само та груићева литра! Е на ту литру — даће му садањи случај и лажна Симина сведорба! Пред полицајом ће сведочити — а пред судом, ако газда Јова већ купи воденицу од Груића — сведок ће одрећи, па — мирна кривна...

— Е, јест ула тај газда Јова!... подвикну и преко свог обичаја гласније дугачки писар, који беше устао и отпочео ходати по соби... Знаш да га добро познајеш и да му можеш позватати све његове тајне намере... Видиш молим те, како је он то вешто исплео мрежу!

је осуђен на 100 динара новчане казне или 20 дана затвора.

Међу много оштећеним, само делимично сачуваним, још несрећеним акти-
ма Варошког суда, успели смо да прона-
ђемо до сада само досије са Ценићевог
суђења због инкриминисаног написа у
23. броју *Часа*, у коме су изнети неки
незаконити поступци начелника драга-
чевског среза. Инкриминисани изрази
налазили су се у белешци рубрике „Дру-
штвено политички преглед — унутар-
њи“. Ту је писац, према оптужници
„престављањем неистинитог стања ства-
ри, опорочавао државна уређења у на-
шој земљи и омаловажавао Земаљску
управу и чиновништво, излажући све то
мрзости и неповерењу народа — што је
казнимо по параграфима 103 и 104 Кр.
зак.“²⁰⁸

На саслушању пред судским ислед-
ником, 8. августа 1885. Ценић је, прима-
јући одговорност на себе као писац ин-
криминисане белешке у својој одбрани
рекао: „На овако неосновану тужбу не
би требало ни да одговарам, па ипак ћу
да рекнем две три. По овој ствари може
мене тужити Матић, начелник среза дра-
гачевског а не Управа вароши Београда,
јер се спомиње специјално ствар која се
тиче њега по поводу уредника *Одјека*.
Што се тиче појединих факата, ја набра-
јам оно што је било а не што није, и
овде нема увреде ни за кога но само за
Матића о коме је реч. До суда стоји ка-
ко ће то да рачуна.“

Суд није уважио Ценићеве примедбе,
већ је нашао: „да стоји дело јавног опо-
рочавања уређења државних које се ка-
зни по параграфу 103 казненог законика.“
Према судској оцени инкримини-
саних изрази, пишчева намера се огледа
у томе што је „ишао на то да у хрџавој
страни пред светом, путем јавности
представи неистинито уређења државна,
јер се зна да Србија која постоји на сво-
јим правним основима и уређењима др-
жавним, која потичу из основног закона
— устава — и других закона који из
овог извиру, подједнако штити пред за-

коном како права својих грађана тако
и оних странаца који у њој — Србији —
правду траже. И према овоме, неисти-
нито је представљање од стране писца
инкриминисаних изрази...“. На основу
тога суд је решио, 9. августа, да се Це-
нић за „дело опорочавања државног
уређења под суд стави а из слободе да
се брани“.²⁰⁹

На судском претресу, одржаном ме-
сец дана касније, 9. септембра, Мита Це-
нић „остајући на одбрани код иследног
судије каза да овде нема никакo криви-
це из параграфа 103 казненог законика
у коме се говори о опорочавању власти
и уредаба. Уопште овде нема кривице
којима би имало места тужби Управе
вароши Београда. Овде се само помињу
два конкретна случаја, од којих се један
тиче чиновника Еправина, други капе-
тана драгачевског. Могло би бити дакле
само речи о клевети ове двојице чи-
новника. Али нема ни клевете у овом
случају, јер ни један од ових два слу-
чаја нису опозвани од стране оних ко-
јих се тиче. А да у инкриминисаном
чланку нема ни кривице ни намере за
кривицу, како се преставља у тужби др-
жавног тужиоца, најбоље се види из
оног пасуса у чланку: „Таки поступци
једног незгодног чиновника могу нау-
дити сто пута више онима на власти но
читава чета опозиционара.“²¹⁰

Насупрот овој Ценићевој одбрани
државни тужилац остао је при оптуж-
ници, по којој „инкриминисаним изра-
зима очитује се намера пишчева да је
ишао на то да у хрџавој страни пред
светом, путем јавности представи неисти-
нито уређење државно и тим путем
важност њихову побије, а тиме је учи-
нио кривицу која се казни по параграфу
103 казненог закона...“

Пресуда Првостепеног суда изречена
је истог дана, 9. септембра. Суд је, у
смислу параграфа 218. кривичног по-
ступка, нашао да постоји „дело јавног
опорочавања уређења државних, пред-
виђено у параграфу 103 казненог зако-
ника“ у инкриминисаним изразима, ко-
јима је речено „да у Србији може до-
бити сва могућа права Талијанац, Фран-
цуз, Немац и поданици свију држава,
само Србин ни из Србије, ни из других

◀
Сл. 15 — *Час* са песмом револуционарног
украјинског песника Шевченка

НОВИ БЕОГРАДСКИ ДНЕВНИК

Београд, четвртак, 17. маја 1929. године. Број 3. Цена по листу 1.00 динара, по пошти 1.10 динара, по предплати 12.00 динара годишње.

Ко год жели издати о агадацији која зависи у нашем листу, треба да нам достави материјал објави о књижевности према нашој упутници.

ШКОЛА ИГРАНА. Школу је у Београду на 1 так. одржала је група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били. Саопштение ут. бр. 21.

Сва је била из школе оваква школа "БАЧКА". Препричава да јој на Пет. М. Шарића учествова. Чак је у њој и око 300 к. а у школи 50 к. донели су добити великог успеха у школи у Београду. Растуром је објавио рефер.

ТУРНА ЈАКОБИЊИ. Овај изборак одржан је у Београду у циљу промовисања овогодишњих ученица из области математике и физике. Учествовала су и неке професорке и ученице. Учествовала су и неке професорке и ученице. Учествовала су и неке професорке и ученице.

ШАРЕНИХ САЈДУКА. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били. Саопштение ут. бр. 21.

ТЕЛЕГРАМ. Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Београд, 17. маја. Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

школу и да се такође утврдило... наредних дана... утврдило се да се такође утврдило...

Домаће новости... Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Док жуан... Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Док жуан... Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Док жуан... Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Док жуан... Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

Школу је у Београду одржала група ученица. На почетку сајма на неким сајмовима у школи и предмети су били.

земања, нема у Србији никаквих права... А кад се окренемо на другу страну и почнемо посматрати шта се свега ради са српским грађанима, морамо се од чуда запитати: да ли је збиља ово Србија или је нешто друго. Срби су у Србији пасторчад, јер немају конзулата и дипломатских агената, који ће их заштити; они су остављени на вољу често ђефовима пореских старешина“.

По судском налазу у тим изразима садржано је кривично дело, с обзиром да су у Србији „по основном закону земаљском, по уставу, права свију грађана... подједнако заштићена... а не као што је изложено у инкриминисаним изразима“. Према параграфу 103. казненог законика и с обзиром на параграф 240. кривичног поступка, Ценићу је изречена казна од 80 динара у корист државне касе „које ако не може или не хтедне да плати, да му се замени са 8 дана затвора...“²¹¹ Пошто Ценић није имао новаца за подмирење оваквих новчаних казни он је издржао казну затвора.²¹³

У кратком временском размаку релативно мале затворске и новчане казне нагомилале су се у два месеца затвора, који ће Ценић издржати од краја септембра до краја новембра 1885. Међутим, Ценићеву вољу за издавање листа нису ни овог пута сломиле политичке и полицијске мучке, јер је увек нашао довољно снаге да их отрпи и савлада. Он је обуставио лист почетком септембра јер није имао довољно новчаних средстава и није наишао на довољан одзив код тадашње, већином индолентне, читалачке публике. Зато је, опраштајући се од јавности у последњем 34. и 35. броју *Часа* пун горчине написао: „Кад смо покренули *Час* нисмо очекивали отуд ни ловорике, ни богатства, хтели смо да продрмамо успавану нашу интелигенцију, да је покренемо на живот и рад.“ Оче-

кивао је минималан број претплатника, а уместо њих већ после шест месеци остао је са 700 динара дефицита. Ни сарадника није могао наћи. Многи од његових пријатеља, на речима револуционарни опозиционари који су му обећали подршку у тешкој борби, нису имали довољно храбрости за наступање у једном социјалистичком часопису у време терора напредњака. „Кад је један књижевно-научни лист од таквог калибра као што је *Час* спао свега на свог уредника, који је, узгред буди речено, срушен болешћу — онда ту више живота нема. Разне Драгише (мисли на Драгишу Станојевића — А. Р.), Петрови и Павлови налазе за zgodније да уздишу но да се посла лате. А неће дуго проћи, и кад опет буде југовине и слободе, поврвиће силни јунаци на јавну позорницу и причаће вам како су они народни борци и мученици и како су неуморно радили на спасењу света. И они ће бити пророци тога времена. Тако и треба да буде, јер политички олош продира у живце народа без много мучке.“ Онима који су јадиковали: „Па шта може да се ради?... опасни су закони, још опасније власти, па је немогуће радити“, одговорио је с презрењем и с поносом: „То је лаж. Овај лист не престаје зато што га гони власт...“... „*Час* престаје да излази зато што нема с ким да се израђује како треба да буде и што нема довољно публике која поштено и на време измирује свој дуг...“²¹²

После обуставе *Часа* Ценић се примио, следеће, 1886. године, уредништва напредног *Новог београдског дневника*. У том листу се исто истицао чланцима на линији борбе за социјалистичке идеје и односе против владајућих институција и ситнобуржоаских девијација. Међутим, и тог се новинарског положаја морао убрзо, већ идуће, 1887. године одрећи услед сукоба са осталим сарадницима листа и болести, која је узела маха. Смрт је спречила његове поновне покушаје и реализације на издавању даљих социјалистичких листова. Умро је ноћу између 8. и 9. фебруара (између 20. и 21. по н. к.) 1888. године.²¹³

◀
Сл. 16 — Насловна страна напредног *Новог београдског дневника*

НАПОМЕНЕ

¹ *Протокол крштене деце од 1846. до фебруара 1852.* Црква Св. Марка, Општина Палилула; *Омладина*, 3, 15. II 1888; Милорад Павић, *Мита Ценић*. Биографско-библиографски лексикон југословенских писаца. Огледна свеска, Матица српска, Нови Сад, 1962, 7.

У већини књижица, чаанака, бележака о Мити Ценићу (научне, исцрпне студије о њему, на жалост, још увек нису штампане) пише да се не зна датум, а негде чак стоји да се не зна ни место његовог рођења. (На пример, у књ. Dragoslav Ilić, *Mita Cenić*, Rad, Beograd 1960, 5). Међутим, да су аутори ових написа себи дали само мало више труда утврдили би ове основне податке и не би из личног незнања стварали знанствени проблем. Пропусти овакве врсте морају бити жигосани зато што се грешке, које потичу из њих, преносе деценијама из једне књиге у другу, и јер су логична последица „обичаја“ да се за стручне, историографске послове још увек у великом броју ангажују нестручњаци.

² ДАС, Велика школа, 1870. — бр. 88. Сачувана је Ценићева молба Академском савету Велике школе, од 5. фебруара 1870, за благодјељаније, са образложењем да је сиромашног стања.

³ И. Д. Очак, Из историје русско-сербских револуционних веза у 80 — х година XIX в. Обществено-политичке и културне везе народа СССР и ЈУГОСЛАВИЈЕ. Сборник статаи. Издање Академије наука СССР, Москва 1957, 151. — Биографско-библиографски лексикон југословенских писаца. Огледна свеска. (О Мити Ценићу — Милорад Павић). Матица српска, Нови Сад 1962, 7. В. Г. Карасев, Из историје руско-српских револуционних веза у првој половини 70-тих година XIX в. *Историјски гласник*, бр. 1—4, Београд 1962, 99.

⁴ *Раденик*, 35 и 39, 1872.

⁵ Андрија Раденић, О политичким емигрантима из Београда у Земуну седамдесетих година XIX века. Годишњак Музеја града Београда, III, 1956, 241.

⁶ Мита Ценић, Испод земље или моја тамновања, Београд, 1881, 51. Вељко Купрешић, Повратак Мите Ценића у Србију. *Борба* 13. XII 1951.

⁷ Ценић, нав. дело, 55.

⁸ Ценић, нав. дело, 77.

⁹ Ценић, нав. дело, 106.

¹⁰ АИИ, (Архив Историјског института) Ристићева заоставшина, 26/775, XXVI/12. Насупрот сувише „скрупүлозним“ истраживачима, публицистички биограф Мите Ценића, Драгослав Илић романсирао је садржај овог писма, према Ценићевим аутобиографским једностраним исказима, у којима се, природно, не износи неугодна истина у целости. С обзиром да ово писмо није објављено (нема разлога ни да се објави у целини) Илић је донео закључак да оно: „Вероватно није ни сачувано. Иначе, представљало би бесумње

један значајан документ“ (Илић, нав. дело, 20).

¹¹ Ово писмо Ристић је такође сачувао, и сада се налази у Архиви Историјског института (бр. 26/808, XXVI/12).

¹² *Видело* је покренут почетком 1880. године и прве године сматран је напредним листом, у коме су сарађивали и радикалски прваци.

¹³ *Радник*, 145, 14. X 1881. „Ко је продан?“

¹⁴ *Радник*, 145, 1881.

¹⁵ *Радник*, 145, 1881.

¹⁶ *Видело*, 148, 10. XII 1880.

¹⁷ *Радник*, 2. III 1881.

¹⁸ Исто, 84, 19.VII 1881.

¹⁹ Исто, 49, 5.VI 1881. „Суштина државе“

²⁰ Исто, 50, 6.VI 1881.

²¹ Исто, 16, 22.VI 1881.

²² Исто, 17, 23.IV 1881. „Каква може бити задаћа власти?“

²³ Исто, 52, 8.VI 1881. „Користи и штете од бирократизма“.

²⁴ Исто, 36, 17.V 1881.

²⁵ Исто, 37, 19.V 1881.

²⁶ *Радник*, 39, 21.V 1881.

²⁷ Исто.

²⁸ *Радник* 42, 26.V 1881.

²⁹ Исто, 43, 27.V 1881.

³⁰ Исто, 46, 30.V 1881.

³¹ *Радник*, 52, 9.VI 1881.

³² Исто.

³³ *Радник*, 54, 11.VI 1881.

³⁴ Исто, 54, 11.VI 1881.

³⁵ Исто, 54, 1881.

³⁶ Исто, 54, 1881.

³⁷ Исто, 54, 1881.

³⁸ Исто, 55, 12.VI 1881.

³⁹ Исто, 56, 13.VI 1881.

⁴⁰ Исто, 56, 1881.

⁴¹ Исто, 57, 14.VI 1881; 58 — 16.VI 1881

⁴² Исто, 113, 27.VIII 1881.

⁴³ Исто, 118, 4.IX 1881.

⁴⁴ Исто, 120, 5.IX 1881.

⁴⁵ Исто, 120, 1881.

⁴⁶ Исто, 120, 1881

⁴⁷ Исто, 128, 17.IX 1881.

⁴⁸ Исто, 127, 16.IX 1881.

⁴⁹ Исто, 77, 11.VII 1881.

⁵⁰ Исто, 44, 28.V 1881.

⁵¹ Исто, 44, 1881.

⁵² Исто, 44, 1881.

⁵³ Исто, 45, 29.V 1881.

⁵⁴ Исто, 45, 1881.

⁵⁵ Исто, 46, 30.V 1881.

⁵⁶ Исто, 89, 26.VII 1881.

⁵⁷ Исто, 17, 23.IV 1881.

⁵⁸ Исто, 146, 16.X 1881. „Окружна начелништва и велике општине“

⁵⁹ Исто, 166, 29.XI 1881. „Самоуправа“

⁶⁰ Исто, 2.III 1881.

⁶¹ *Радник*, 51, 7.VI 1881.

⁶² Исто

⁶³ *Радник*, 2, 2.IV 1881.

⁶⁴ Исто, 2, 1881.

- ⁶⁵ Исто, 3, 3.IV; 4, 4.IV 1881.
⁶⁶ Исто, 4, 4.IV 1881.
⁶⁷ Исто, 4, 1881.
⁶⁸ Исто, 6, 7.IV 1881.
⁶⁹ Исто, 6, 7.IV 1881.
⁷⁰ Исто, 7, 8.IV 1881.
⁷¹ Исто, 7, 8.IV 1881.
⁷² Исто, 8, 9.IV 1881.
⁷³ Исто, 9, 10.IV 1881.
⁷⁴ Исто, 9, 1881.
⁷⁵ Исто, 10, 12.IV 1881. „Политичке странке“
⁷⁶ Исто, 10, 1881.
⁷⁷ Исто, 144, 11.X и 165 — 27.XI 1881. „Династијашко питање у устима наших партија“.
⁷⁸ Исто, 122, 8.IX 1881. „Самозвани пријатељи народа“.
⁷⁹ Исто, 12, 17.IV 1881. „Радник и Самоуправа“.
⁸⁰ Радник, 13, 18.IV 1881.
⁸¹ Радник, 14, 19.IV 1881. „Радник и Самоуправа. Начелна питања.“
⁸² Исто.
⁸³ Радник, 26, 6.V 1881. и даље „Наше странке.“
⁸⁴ Радник, 31, 12.V 1881.
⁸⁵ Радник, 61, 19.VI 1881.
⁸⁶ Самоуправа, 1, 8.I 1881.
⁸⁷ Самоуправа, 3, 13.I 1881. „Домаће вести“.
⁸⁸ Самоуправа, 58, 16.V 1881. „Наше домаће забаве“.
⁸⁹ Самоуправа, 119, 6.X 1881; 120, 8.X 1881.
⁹⁰ Самоуправа, 43, 9.IV 1881; 46, 18.VI; 57, 14.V; 90, 30.VIII; 119, 6.X; 121, 10.X; 122, 13.X; 123, 15.X; 124, 17.X 1881.
⁹¹ Самоуправа, 54, 7.V 1881. и даље.
⁹² Грабанско друштво и његове друштвено-политичке партије. Београд 1881.
⁹³ Нав. дело, 5, 7.
⁹⁴ Нав. дело, 10, 27.
⁹⁵ Нав. дело, 100.
⁹⁶ Нав. дело.
⁹⁷ Нав. дело, 120.
⁹⁸ Нав. дело, 120—121.
⁹⁹ Нав. дело, 122—123.
¹⁰⁰ Нав. дело, 123.
¹⁰¹ Нав. дело, 125.
¹⁰² Нав. дело, 127.
¹⁰³ Исто.
¹⁰⁴ Нав. дело, 128.
¹⁰⁵ Нав. дело, 162.
¹⁰⁶ Исто.
¹⁰⁷ Нав. дело, 171.
¹⁰⁸ Нав. дело, 165.
¹⁰⁹ Радник, 63 — 23.VI 1881. Никола Марковић, др Лаза Пачу, Београд, 1923, 22.
¹¹⁰ Мита Ценић, Богослов и доктор. Критика Самоуправиног издања „Грабанско друштво и његове друштвено политичке партије“. Београд, 1881, 18. Радник почев од бр. 63 — 23.VI 1881.
¹¹¹ Мита Ценић, нав. дело, 28.
¹¹² Нав. дело, 29. Радник, 66, 27.VI 1881.
¹¹³ Нав. дело, 36.
¹¹⁴ Нав. дело, 34—35.
¹¹⁵ Нав. дело, 36.
¹¹⁶ Нав. дело, 42.
¹¹⁷ Нав. дело, 46.
¹¹⁸ Исто.
¹¹⁹ Исто.
¹²⁰ Нав. дело, 47.
¹²¹ Нав. дело, 48.
¹²² Нав. дело, 52.
¹²³ Исто.
¹²⁴ Нав. дело, 53.
¹²⁵ Исто.
¹²⁶ Нав. дело, 61.
¹²⁷ Исто.
¹²⁸ Нав. дело, 71.
¹²⁹ Радник, 147, 16.X 1881.
¹³⁰ Радник, 173, 11.XII 1881.
¹³¹ Радник, 175, 16.XII 1881.
¹³² Радник, 32, 3.V 1881.
¹³³ Радник, 35, 16.V; 69, 2.VII; 98, 6.VIII 1881.
¹³⁴ Радник, 68, 1.VII 1881. „С пута“.
¹³⁵ Радник, 68, 1.VII 1881. „Стари Влах“.
¹³⁶ Исто.
¹³⁷ Радник 90, 28.VII 1881.
¹³⁸ Исто, 80, 15.VII 1881.
¹³⁹ Исто, 91, 29.VII 1881.
¹⁴⁰ Исто, 92, 30.VII 1881.
¹⁴¹ Исто, 107, 20.VIII 1881.
¹⁴² Исто, 27, 7.V 1881.
¹⁴³ Исто, 72, 5.VII 1881.
¹⁴⁴ Исто, 74, 8.VII 1881.
¹⁴⁵ Исто, 120, 5.IX 1881.
^{145a} Радник, 123, 10.IX 1881.
¹⁴⁶ Радник, 119, 4.IX 1881.
¹⁴⁷ Исто, 139, 1.X 1881.
¹⁴⁸ Исто, 167, 2.XII 1881.
¹⁴⁹ Исто, 177, 20.XII 1881; 178, 25.XII 1881.
¹⁵⁰ Исто, 6, 7.IV до 18, 25.IV 1881.
¹⁵¹ Исто, 10, 12.IV
¹⁵² Исто, 21, 29.IV до 28, 8.V 1881.
¹⁵³ Исто, 50, 6.VI 1881.
^{153a} Исто, 89, 26.VII; 94, 1.VIII; 99, 8.VIII 1881.
¹⁵⁴ Исто, 2.III 1881.
¹⁵⁵ Исто, 6, 7.IV 1881.
¹⁵⁶ Исто, 87, 24.VII 1881.
¹⁵⁷ Исто.
¹⁵⁸ Исто, 40, 23.V 1881.
¹⁵⁹ Радник, 104, 15.VIII 1881. „Свештенство и његова улога у друштвеном животу“.
¹⁶⁰ Исто.
¹⁶¹ Исто.
¹⁶² Радник, 44, 28.VII 1881. „Ко руши брак?“
¹⁶³ Радник, 78, 12.VII 1881. и даље. „Политички динамит и народно здравље“.
¹⁶⁴ Исто, 3, 1881.
¹⁶⁵ Исто, 80, 15.VII и даље.
¹⁶⁶ Исто, 1, 1881. „Преглед страних земаља.“
¹⁶⁷ Исто, 38, 20.V 1881.
¹⁶⁸ Радник, 81, 16.VII 1881.
¹⁶⁹ Исто.
¹⁷⁰ Радник, 63, 23.VI 1881.
¹⁷¹ Радник, 68, 1.VII 1881.
¹⁷² Радник, 57, 14.VI 1881.
¹⁷³ Исто.
¹⁷⁴ Радник, 102, 13.VIII 1881. „Аустро-Угарска и српска омладина“.
¹⁷⁵ Радник, 53, 10.VI 1881. „Ко смо ми?“
¹⁷⁶ Исто.

¹⁷⁷ *Радник*, 129, 19.IX 1881. „Гарашанин је међер рђав платиша а његови противници рђаве рачуниције“.

¹⁷⁸ *Радник*, 53, 10.VI 1881.

¹⁷⁹ *Радник*, 109, 22.VIII 1881.

¹⁸⁰ *Радник*, 128, 17.IX 1881.

¹⁸¹ *Исто*. Према билансу уредништва, који је објављен да би се оповргли гласови о томе да *Радника* финансира влада, *Радник* је од априла кад је почео излазити до краја септембра имао свега 1060 претплатника. Зато је Ценић био присиљен да се задужује и откида од својих уста да би могао дуже издавати лист. Да би се лист лакше ширио продаван је у пола цене „бацима, учитељима и сиромашним људима“. Кад је покренуо лист, Ценић се надао да ће успети да прикупи 1500 сталних претплатника, што би му било довољно уз приходе од огласа да обезбеди његово издажење. Међутим, после шест месеци морао је констатовати да су му се наде изјаловиле. *Радник* бр. 142 — 7.X 1881.

¹⁸² *Борба*, бр. 1 — 1.I 1882. Андрија Раденић, Социјалистички лист *Борба* у Београду пре 75 година, Годишњак града Београда, Бгд, 1957, IV, 432.

¹⁸³ *Истина*, 1, 1883.

¹⁸⁴ *Исто*.

¹⁸⁵ *Истина*, 2, 7.VIII 1883.

¹⁸⁶ *Исто*.

¹⁸⁷ *Истина*, 1, 1883.

¹⁸⁸ *Исто*, 1, 1883.

^{188a} *Исто*, 6, 1883.

¹⁸⁹ *Исто*, 8, 18.IX 1883.

¹⁹⁰ *Исто*, 10, 2.X 1883.

¹⁹¹ *Исто*, 2, 1883.

¹⁹² *Истина*, 1, 1883.

¹⁹³ *Исто*.

¹⁹⁴ *Исто*.

¹⁹⁵ *Истина*, 1, 1883.

¹⁹⁶ *Истина*, 1, 1883.

¹⁹⁷ *Истина*, 5, 28.VIII 1883.

^{197a} *Истина*, 1, 1883. „Преваспитање народа“.

¹⁹⁸ *Истина*, 1, 1883.

¹⁹⁹ *Исто*.

²⁰⁰ *Истина*, 6, 4.IX 1883.

²⁰¹ *Истина*, 7, 11.IX 1883.

²⁰² *Истина*, 7, 11.IX 1883.

²⁰³ *Истина* — 1883.

²⁰⁴ *Час*, 2, 17.III 1885.

²⁰⁵ *Час*, 14, 6.VI 1885; 15, 9.VI 1885.

²⁰⁶ *Час*, 10, 12.V 1885.

²⁰⁷ *Час*, 15, 9.VI 1885.

²⁰⁸ ИАБ, Варошки суд, Н. 7405/1885.

²⁰⁹ Н. 8078.

²¹⁰ Н. 8707.

²¹¹ *Фасц.*, 49, бр. 24/1886.

²¹² *Час*, 34 и 35, 5.IX 1885. „Опроштај“.

²¹³ *Омладина*, 3, 15.II 1888. *Одјек*, 19, 10.II 1888.

MITA CENIĆ EDITEUR DES PUBLICATIONS SOCIALISTES VERS LES ANNEES 1880

A. Radenić

Dans cette étude sur Mita Cenić on parle surtout de son travail de publiciste. La courte introduction avec des données bibliographiques contient quelques détails nouveaux sur ses études à Belgrade, son séjour en Russie, son entrée dans l'arène politique en tant que porte-parole des idées socialistes. En ralliant, dans sa première jeunesse, les rangs des premiers socialistes, Cenić a commencé son activité comme collaborateur de Svetozar Marković dans le journal *Radenik*. Quelques années plus tard à l'époque de la persécution des militants du socialisme, il accepte de diriger la rédaction d'un journal socialiste à Sabac, que le leader de l'opposition au gouvernement pseudo-libéral, Alavantić, avait l'intention de lancer. Sa disposition de diriger un journal socialiste, à l'époque où les autorités reprimaient avec tous leurs moyens disponibles l'activité socialiste, l'expose à l'efficacité des mesures

sevères de la police et de la justice. Avec Alavantić il a dû passer plusieurs années en prison. C'est seulement après être sorti de la prison, à une période de la libéralisation de l'administration de l'Etat, et sous le régime du nouveau gouvernement composé par des progressistes, que Cenić a pu réaliser ses plans dans le domaine des publications.

En 1880, Cenić devient rédacteur en chef du journal socialiste qui reparait sous le nom de *Radnik*, en prenant la suite de *Radenik*, dont la parution a été interrompu dix ans plus tôt. Dans l'édition, dans la rédaction et la composition de *Radnik*, seul journal socialiste à l'époque en Serbie, Cenić a acquis des mérites historiques. Il est monté sur les barricades du mouvement socialiste au moment critique, où le mouvement est resté sans son organe, sans ses leaders, car la majorité de ses fondateurs, après la mort

de Svetozar Marković, l'a délaissé en passant dans le camp du radicalisme petit-bourgeois.

Cette étude expose et analyse en détail les articles de Cenić d'après leurs thèmes et leur idéologie. La place prépondérante est consacrée aux écrits politiques. C'est là que Cenić dit leur fait aux rénégats socialistes, les radicaux. Dans ces écrits il attaque avec conséquence et avec beaucoup d'ardeur les protégés de la bourgeoisie, et du système du gouvernement capitaliste de la société, il souligne les avantages du futur ordre socialiste, et explique la nécessité de diffusion des idées socialistes en prédisant la victoire du socialisme. Ses interprétations, très souvent, ne peuvent pas être considérées comme justes du point de vue de la conception scientifique du développement historique du peuple et des classes sociales. Ses convictions étaient pleines d'illusions idéalistes et de préjugés. Les études des auteurs du socialisme scientifique basées sur le matérialisme lui étaient incompréhensibles. Mais malgré ses erreurs et ses fautes fondamentales la valeur de ses travaux est très importante. Il a défendu et protégé les portes-paroles du socialisme dans le peuple, il a mobilisé les hommes dans la lutte contre l'injustice, contre l'exploitation du régime capitaliste.

Il a réussi à sauvegarder et à élargir les acquisitions du socialisme, ses convictions et ses aspirations dans la vie politique. C'est grâce à ses efforts, que la continuité de la pensée socialiste et le socialisme d'honnêtes gens ont pu être maintenus, depuis son ère utopique jusqu'à l'époque de la lutte ouvrière.

Une analyse du milieu des partis politiques et sociaux de l'époque a servi de base dans cette étude historique pour trouver les origines des erreurs de Cenić. Le pays arriéré, le capitalisme insuffisamment développé, les éléments ouvriers peu nombreux ont empêché une lutte aux méthodes classiques du prolétariat. Les représentants des partis politiques de petits-bourgeois ont profité de ces faiblesses dans une telle mesure que durant des années ils se présentaient comme des représentants de larges couches des travailleurs. Ils ont embrouillé à tel point les points de vue, que les uns — comme les radicaux, défendaient les idées et les

rapports de la société bourgeoise, en s'appuyant sur les idées et les thèses de Marx et Engels, et les autres — comme tous les socialistes de la génération de Cenić — attireraient les militants du socialisme en niant les thèses socialistes de Marx et de Engels!

Dans la lutte vitale pour le socialisme, Cenić, après avoir dirigé *Radnik* (Ouvrier), a été le rédacteur en chef de plusieurs journaux et revues: *La Vérité*, *l'Heure*, *Le nouveau quotidien de Belgrade*. Malgré le fait que très souvent, à cause de la censure, il ne pouvait diffuser ses idées qu'en allégories, il est quand même resté, jusqu'à la fin de sa courte vie, un publiciste socialiste combattant. Sa loyauté passionnée dans la lutte pour le socialisme lui a assuré une place parmi les plus dignes publicistes et tribuns du socialisme dans l'histoire du peuple Serbe.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Dimitrije Cenić
- Fig. 2 — Certificat d'indigence
- Fig. 3 — Demande de bourse *blagodeanije*, faite par Cenić
- Fig. 4 — Premier numéro du journal conservateur *Videlo*
- Fig. 5 — Page de garde du livre autobiographique de Cenić, «*Sous terre, ou mes prisons*»
- Fig. 6 — Numéro spécimen du journal socialiste *Radnik*
- Fig. 7 — Nikola Pašić, leader du Parti Radical
- Fig. 8 — Zivojin Žujović
- Fig. 9 — Milutin Garašanin, leader des conservateurs
- Fig. 10 — Jovan Ristić, leader du Parti Libéral
- Fig. 11 — Premier numéro du journal radical *Samouprava*
- Fig. 12 — Laza Paču, un des idéologues du Parti Radical
- Fig. 13 — Premier numéro de *Istina*
- Fig. 14 — Milan Obrenović, prince et depuis 1892 roi de Serbie
- Fig. 15 — Cas avec le poème du poète révolutionnaire ukrainien, Sevčenko
- Fig. 16 — Première page du journal progressiste *Novi beogradski dnevnik*

